

ÉRTEKEZÉSEK

A

TÁRSADALMI TUDOM. KÖRÉBŐL.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

NYOLCZADIK KÖTET.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

BUDAPEST, 1887.

3 13602

TARTALOM.

- I. szám. Montesquieu elmélete. Schvarcz Gyulá-tól.
- II. » Fegyházi tanulmányok. I. Illavai fegyház. Tóth Lőrincz-től.
- III. » A szerzői jogról szóló törvény. (XVI. t.-cz.) Apáthy István-tól.
- IV. » További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez. Schvarcz Gyulá-tól.
- V. » Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban. Hajnik Imré-től.
- VI. » Melyik görög állam közelítette meg a képviseleti rendszer alap gondolatát. Schvarcz Gyulá-tól.
- VII. » A népoktatás hazánkban 1869—1884. Láng Lajos-tól.
- VIII. » Emlékezések a nemzetközi börtönügyi congressusra Rómában 1885. (nov. 16—24.) Tóth Lőrincz-től.
- IX. » Gondolatszabadság és Ódon tömeguralom. Schvarcz Gyulá-tól.
- X. » A két utóbbi évtized államformatani irodalmának kritikai méltatásához. Schvarcz Gyulá-tól.

ÉRTEKEZÉSEK
A TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

A II. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

PESTY FRIGYES

OSZTÁLYTITKÁR.

VIII. KÖTET. IX. SZÁM.

GONDOLATSZABADSÁG
ÉS
ÓDON TÖMEGURALOM.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLVAST. A M. T. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK 1886. ÁPRILIS 5-diki ÜLÉSÉN.)

— Ára 50 kr. —

BUDAPEST, 1886.

GONDOLATSZABADSÁG
ÉS
ÓDON TÖMEGURALOM.

SCHVARCZ GYULA

L. TAGTÓL.

(OLVAST. A M. T. AKADÉMIA II. OSZT. ÁPRILIS 5-iki ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST, 1886.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Szándokom a gondolatszabadság történetét kutatni ama népeknél, a melyeknek szellemvilágában és állami intézményeiben Európa jelenkori polgáriasodása gyökerezik. Mi volna az emberiség történelme, ha görögök nem szerepeltek volna benne! Így kiált fel Müller Miksa, és szavainak jelentőségét átérezzük mi — kik az államéletet, sőt magát a társadalmat csak a történelmi kritika világánál véljük megérthetni — de átérzik egyáltalán a buvárok az emberi ismeretkörnek majdnem valamennyi ágában.

Még közvetlenebb a hatás, a melyet a görög nép szellemvilágának örököse, Róma, gyakorol vala polgáriasodásunk egész lényegére. A politikai szabadság középkori letéteményesei, az olasz városok az ódon municipiumok maradványain építették föl jó részt szervezetöket, — és a római köztársaság közéletének mozzanaitól kölcsönözték a nagy francia forradalom szóvivő előbajnokai is többnyire az ő alakzataikat, sőt szerepeiket is egész a szinpadiasságig.

Valóban e két ódon nép megérdemli, hogy történelmében nyomról-nyomra kövessük, föltételeiben s viszontagságaiban összes modern államéletünk fejlődésének egyik legfőbb rugóját, a gondolatszabadságot.

Vessünk tehát mindenekelőtt egy kritikai pillantást a legjelentékenyebb görög államra, Athenére. Nem szenvedhet kétséget, hogy a politikai szólásszabadság a legszélesebb alapon állott itt fönn, Solon timokrátiájától (594 K. e.) le egész a római hódításig, — de még sem volt az legalább de iure és de lege oly teljes, mint a minőt a modern demokratiák biztosítanak alaptörvényeik által az állampolgároknak. Az *ισηγορία* föltétlen és korlátlan volt ugyan a de iure fönnálló alkotmány keretén belül; az *ἐκκλησία* szónokai szabadon nyilatkozhattak minden kérdésben, a mely ez alkotmány alapján fölvetett

vagy a dolog természetéből fölszínre került ügynek, érdeknek vagy nézetnek megvitatására, elbírálására s ezzel kapcsolatosan alkotmányos határozathozatalra vonatkozott; föl is használták e szólásszabadságot az athenei szónokok egész a legféltelenebb személyeskedésig: ámde magát az alkotmányt, a *πολίτευμα*-t érinteni, reformjavaslatokkal annak módosítását kilátásba helyezni, vagy éppen annak módosítását indítványozni: ez már túlesett az atheneiek politikai szólásszabadságán. A modern alkotmányos állampolgár eliszonyodik mindannyiszor, valahányszor újra meg újra átolvassa azon kifakadásokat, vádakat, rágalmakat, a melyekkel az *ἐκκλησία*-ban Aischines, Demosthenes, Demades, a szószerkről ellenfeleiket, politikai ellenfeleiket megtámadják: magát az alkotmányt tenni bírálat tárgyává nem merészelte egy athenei szónok sem, annál kevésbbé juthatott eszébe bármelyiknek is — rendes időben — oly határozati javaslatokkal, indítványokkal állni elő, a melyek az alkotmánynak bármily szelid módosítását is célozandották.

Igen, mert maga az alkotmány — *πολίτευμα* — olybá tekintetett az uralkodó többség által, mint örökidőkre változtathatlan alakja az athenei államnak. Ezen *πολίτευμα*, a *δημοκρατία*, mely Kleisthenes óta (507. K. e.) állott fön, mondom ez alkotmány nem volt megszerkesztve egy tüzetes, irott alaptörvényben; történelmileg fejlődött az, mint újabb időben az angol alkotmány: de míg ez utóbbi oly törvények és jogerejű szokások összeségében gyökerezik, a melyeket rendes törvényhozási uton a parlament, mindhárom factorának hozzájárulásával bármikor megváltoztathat: addig az athenei államélet törvényhozótestületet, olyat, mint a minő az angol parlament, egyáltalán nem ismert, hanem, habár meg volt minden egyes athenei állampolgárnak a közvetlen kezdeményezési joga a törvényhozásban, a törvények — *νόμοι* — a melyeknek alkotása ily módon vagy másképp kezdeményezve, s a *νομοθέται* által kidolgozva, meghozva, illetve az *ἐκκλησία* által tudomásul véve, hogy ne mondjam, szentesítve lön, az alkotmány alapján, csakis az alkotmány keretén belül álló kérdésekben alkottathattak. Arra nézve, hogy az alkotmány, ha egyszer módosítani óhajtaná is az *ἐκκλησία*, minő módon és

minő úton módosítható? Erre nézve nem létezett az athenei δημοκρατία államjogában semmiféle provisio. Nem csoda, ha még Plutarchos korában is folyt a felől a vita, hogy Solon, a midőn a maga, részben, alkotmány-törvényeit megalkotá, tűzött-e ki egyáltalán határidőt, a melynek lejártával módosítani szabadjon ez alkotmány-törvényeit, avagy pedig örökre változhatatlanul óhajtotta-e föntartatni azokat?

Tagadhatatlan az athenei alkotmányjog e merevsége Kleisthenestől egész a római hódításig. Az Areiopag tanácsa, majd Ephialtes reformja (462. K. e.) óta a νομοφύλακες rövid éltű intézménye, de mindenek fölött a γραφή παρανόμων voltak őrei e merevségnek, és ha történt is az említett századok folyamában több ízben nagyobb mérvű alkotmánymódosítás, sőt nem egyszer egészen új államforma lépett is életbe (412., 405. K. e. 322, 318, 317. 307 K. e. stb.): úgy mindez csak államcsíny, és forradalom útján jött létre Athenében. A jogfolytonosság — bármit mondjon is Karl Friedrich Hermann — éppen nem jellemző vonása az athenei alkotmánytörténelemnek. Eltekintve a 400-as uralmat létrehozott katastrophától és a 30 zsarnok uralomraléptének nem kevésbé katastrophszerű előzményeitől, maga az Ephialtes-féle reform is, mely 462-ben egy csapással szünteti vala meg az Areiopag tanácsának, hogy úgy mondjam állambirósági, de mindenesetre államjogkörét, államesíny volt, melyet csakis Kimonnak és hoplitáinak távollétében hajthat vala keresztül a néppárt. Alkotmányos úton alig jött vala létre 462-től 412-ig egyéb alkotmányjogi reform, mint az εισφορά behozatala Kleon által és a πρόβουλοι intézményének föllállítása közvetlenül a sikeli vereség után. Ámde mi ez ama mozdulatlansághoz képest melyet az athenei δημοκρατία lényegesebb mozzanataiban, egész államszervezetében s a hatalmi tényezők jogkörének egész képletében mutat!

Nem, a politikai szólásszabadság nem terjedt annyira az athenei szószéken, hogy rendes időben fölvethette volna ott bárki is az alkotmány módosítását az ἐκκλησία-ban. Ephialtes diadalával nem szünt ugyan még meg a pártok tusája oly kérdésekben sem, a melyek magát az alkotmányt a lehető legközelebről érintették; ott volt még a conservativek pártja

Thukydidesnek, Melesias fiának vezérlete alatt; és ha 445 táján el is birta némileg némitani Perikles szelleme e pártnak nyílt rakonczátlankodását — a titkos öszvejevetelekben, hogy úgy mondjuk a conservatív pártclubokban — *ἐταιρείαι* — tovább folytatta működését e politikai érdekközösség hagyományos szövetkezete; midőn pedig, Perikles halála után, Kleonnal, majd Hyperbolossal a néppárt túlzó árnyalata jutott uralomra: e hetaireiák valódi hatalommá izmosultak. A sophisták dúsgazdag előkelő tanítványai a magasabb értelmiség elemeit vitték be azok kötelyékébe; szövetkeztek azokkal a mérsékeltek pártjából is, — sőt szövetkeztek azokkal coalitíóra adhoc oly férfiak is, mint Antiphon, és az athenei szellemvilág egyéb kitűnőségei, csakhogy a túlzásaiban és fejtetlen ide-oda kapkodásában immár elviselhetlenné vált nyers tömeguralmat megdönthessék.

Volt tehát már most újra egy hatalmas államjogi ellenzék. Hatalmát rettegte az egyre foszladozó többség; tőle, az államjogi ellenzéktől, kölcsönözték a karok dalai az irányszót a komodiában, és bérencz gyilkaitól egymásután hulltak el Androkles és a néppárt egyéb vezetői, a nélkül, hogy a *δημοκρατία* közegei kellő erélyvel merték volna most már üldözőbe venni a tetteseket: annyira félték az államhatalom intéző köreiből az összeesküvők messzeelágazó szövetkezetétől. Mindezek daczára az ellenzék nyíltan még ekkor sem váltotta be az *ἐκκλησία*-ban azt, hogy ő államjogi ellenzék; csak a függöny mögött toborzotta hiveit, gondosan kerülve minden ünnepélyes fölszólalást a fönnálló alkotmány ellen — szóval az államjogi ellenzék még ekkor is csak bújkált, akár a hermokopidák idejében.

Csak egy athenei állampolgár nem csinált titkot már ekkor sem az ő alkotmánypolitikai meggyőződéséből: Sokrates, a nagy ethikai gondolkodó, a ki bármennyire távoltartotta is magát a pártpolitikai szerepléstől, ama korszakalkotó befolyása által, melyet az elmékre gyakorol vala, tán akaratlanul is egy örökre emlékezetes politikai reformmozgalom elméleti kezdeményezőjévé lőn. Nem járt ő el a hetaireiákba: de fenséges lelkének egész nyíltságával hirdette már évtizedek óta, hogy nevetségesnek tartja ő azon államszervezetet, mely,

mint az athenei, nem az egyéni képességre, hanem a sors-huzás esélyeire van alapítva. Nyíltan gúny tárgyává tette ő az athenei alkotmány azon vonását, a mely szerint az állam-tanács 500 tagját az urnába vetett fehér és fekete babszemek számarányai emelik, szintúgy, mint a heliastákat, az esküdt-birákat olyannyira fontos tisztjökbe.

Nem is tudta Sokratesnek e nyíltságát az alkotmány kérdésében az athenei demos soha megbocsátani Antiphon, Phrynichos, Theramenes és Peisandros bevárták az alkalmas pillanatot — addig ők sem léptek föl az *ἐκκλησία*-ban az alkotmány szerint fönnállott államforma ellen; legfőlebb magán úton ígértettek pénzt ügynökeik által — Alkibiadesnek Tissaphernessel való alkudozásaira hivatkozva, — az elégedetlen ekklesiastáknak; szítogatták az izgalmat a városban, csábítgatták a Samosnál horgonyzó athenei hajóhad legénységét; tüzelték — különösen Phrynichos — a saját elvtársaikat holmi titkos pártiratok fölolvastatása, majd ékesen halk pártszónoklatok által a hetaireiákban; és midőn már az állapotot eléggé érettnak hitték, gyilokkal fölfegyverzett idegen ifjakkból álló test-örségek élén berontottak a *βουλευτήριον*-ba és végrehajtották — nem szabad tanácskozás után az alkotmányreformot — hanem minden szabad tanácskozás kizártával a catastrophikus államcsínyt. ¹⁾

A Négyszázak uralmát sem szabad tanácskozás folytán fejlődő alkotmánypolitikai eszmecserék buktatták meg, hanem éppen a Négyszázak által segélyül hívott spártaiak fondorlatai. Theramenes demokratiáját, mely a 400-as uralomra következett, természetesen alkotmánypolitikai vita folytán hozott néphatározat — *ψήφισμα* — avatta föl, azon jogcímen, hogy helyreállítja a *δημοκρατία*-t. Ámde a 400-as uralom ledöntésével, hogy is helyezkedhetett volna vissza örökölt államformájának uralmába, alkotmánypolitikai vita nélkül, az athenei *δημος*? — A harmincz zsarnok uralomra jutása szintén államcsíny által — Lysandros győztes haderejének fenyegető közelében — történt, és midőn Thrasybulosnak meg Thrasylosnak végre sikerült nyílt csatában leverni Kritias seregét, a *δημοκρατία*

¹⁾ L. »Demokratie« cz. művem I. köt. és Gilbert: Beiträge zur inneren Gesch. Athens, 1877. 307. köv. H. ö. Grote, Hist. of Greece il. h.

restauratiója szintén nem a jogfolytonosság alapján álló *ἐκκλησία* gondolat- és szólásszabadságát, hanem egy katastropha romjain beállott többé-kevésbé tabula rasának szükségkép alkotmánypolitikai kielégítését vette igénybe.

A tömeguralom tehát most csakugyan alkotmánypolitikai viták folytán hozott néphatározatok, sőt törvények által lón helyreállítva: de hogy mennyire nem tartozott az athenei állampolgárok politikai alapjogai közé megint, mihelyt ez az alkotmány-restauratio megtörtént, az alkotmánypolitikai szólásszabadság: ezt mi sem vésheti be tragikaibb vonásokkal a gondolkodó emberiség évlőibe, mint Sokrates eliteltetése és halála. Négy évvel a *δημοκρατία* helyreállítása után, igen, a fennen hirdetett Eukleides-féle új korszak negyedik évében kellett kiürítenie az embernem e díszének esküdszéki ítélet folytán, a bakó által nyújtott bürök-pohárt! Meglehetünk győződve, hogy az athenei tömeguralom esküdt-birái Sokratesre, e kegyes és istenfélő bölcsre, nem is mondták volna ki a bűnöst, csak ama vádpontok czímén, a melyek ellene a *περι ἀσεβείας*-féle perek vádpontjaival többé-kevésbé azonos értelemben emelve lőnek: de igen is kimondották rá a bűnöst ama vádpontok iránti tekintetből, a melyek szerint Sokrates a babszemekkel választott vagy is inkább besorsolt *βουλή*-t, (meg a birákat) kigúnyolgatja, és az *ἐκκλησία*-ban tomboló nyers tömeg szellemi szegénységét, politikai tétlenségét oly gyakran megmegrovogatja vala. A politikát tanulni kell — erre figyelmezteté ő Alkibiades fenhéjazó lelkét szintűgy, mint az elkapatott ifjút Glaukont, — úgy de mit is érthetnének az államügyekhez azok a mindenféle tanulatlan ekklesiasták, a kik egész nap csak a piaczon ácsorognak és legfőlebb azon török a fejöket, hogy mentül olcsóbban szerezhessék be napi szükségleteiket és mentül drágábban adhassák el a portékáikat? Így szokta ő bírálgatni az athenei alkotmányt: ezért kellett meghalnia. ¹⁾

De, ha nem volt teljes Athenében a jogfolytonosság rendes idejében a politikai szólásszabadság: még kevésbé volt az a gondolat- és a lelkiismeretszabadság.

¹⁾ Xenoph. Memorab. és »Demokratie« cz. m. VIII. fejez.

Ez főleg amaz üldözések történelméből derül ki, a melyeknek Athenében a fölvilágosodás nagy úttörői, a bölcselek, s ezek között különösen a természetbuvárolgatásával 'foglalkozó gondolkodók, a $\varphi\omega\sigma\chi\acute{o}\varsigma$ -ok kitéve voltak.

Sokan szólottak már e tárgyhöz újabb időben; de többen nem kellő tárgyilagossággal, néhányan nagyon is fölületesen, és kimerítőleg a $\pi\epsilon\rho\iota\ \acute{\alpha}\sigma\epsilon\beta\epsilon\iota\acute{\alpha}\varsigma$ perek háttérének kellő bevilágításával még tudtommal senki sem.

Hogy mennyire nem kimerítő, sőt részben nem is szabatos azon bírálati méltatás, a melyben e kérdést napjainkban egyes kiváló buvárok és gondolkodók részeltetni szokják, erre nézve jellemzők Renannak következő sorai: »Il ne faut pas l'oublier — mondja ő a »Les Apôtres« című munkájában 1) — il ne faut pas l'oublier, Athènes avait bel et bien l'inquisition. L'inquisiteur, c'était l'archonte-roi; le saint-office, c'était le portique royal, où (?) ressortissaient les accusations d'impiété. Les accusations de cette sorte étaient fort nombreuses; c'est le genre de causes qu'on trouve le plus fréquemment (?) dans les orateurs attiques. Non seulement les délits philosophiques, tels que nier Dieu ou la providence, mais les plus légères atteintes aux cultes municipaux, la prédication de religions étrangères, les infractions les plus puérides à la scrupuleuse législation des mystères étaient des crimes entraînant la mort. Les dieux, qu'Aristophane bafouait sur la scène, tuaient quelquefois. Ils tuèrent Socrate; ils faillirent tuer Alcibiade. Anaxagoras, Protagoras, Théodore l'Athée, Diagoras de Mélos, Prodicus de Céos, Stilpon, Aristôte, Théophraste, Aspasia, Euripide furent plus ou moins sérieusement inquiétés. La liberté de penser fut, en somme, le fruit des royautés sorties de la conquête macédonienne.« Igy Renan. Már Schömann 2) jelezte ama tévedéseket, a melyek a »Les Apôtres« nagy hírű szerzőjének e nyilatkozatát a szabatosság szempontjából — különösen, tekintettel az athenei törvénykezésre — nagyon is kifogásolhatóvá teszik. Részemről minde- nek fölött azon csodálkozom, hogy Renan azt látszik hinni,

1) »Les Apôtres« 314. l.

2) Griech. Alterth. II., 584. l.

hogy a bölcészeket csak akkor fogták perbe περί ἀσεβείας Athenében, ha ezek kétségbe vonták, vagy egyenesen tagadták az istenek létezését, és mint ő hozzá teszi, a Gondviselést; másfelől meglepheti a szakbuvárt az is, hogy Renan csak ama περί ἀσεβείας pereket veszi figyelembe, a melyekről az »Attikai szónokok« ránszállott beszédeiben van említés téve. Pedig mindez csak a kevésbbé fontos része a dolognak, mint ez ki fog tűnni az alábbiakból.

Egyébiránt még az oly érdemes, tüzetes szakbuvár is, mint a néhai Schömann, éppen nem merítette ki e tárgyat a maga egészében. Ugy a hogy ő az Aischylos, Anaxagoras, Aspasia, Pheidias, a hermokopidák, melosi Diagoras, Protagoras, Sokrates, Aristoteles, Theophrastos és Stilpon ἀσεβεία-pereit előadja, ¹⁾ alig van még csak érintve is a legjellemzőbb oldaláról a kérdés. A ki Schömann e nyilatkozatát olvassa csupán: az még mindig azt hiheti, hogy a felsoroltak legnagyobb részét méltán vette üldözőbe az athenei államhatalom: mert hát Schömann előadása szerint, az ellenök emelt vádak az athenei államvallásnak közvetlen sérelmét involválják.

Nem így áll a dolog, t. Akadémia.

A bölcselőket Athenében már azért is üldözték, már azért is főben járó perbe fogták, mert természetbuvárlattal foglalkoztak, és a természeti tüneményeket észszerűleg merték fejtegetni.

Ennek kimutatása képezi jelen értekezésem legfőbb föladatát; a Schömann által fölhozott egyéb vád-mozzanatokra ennélfogva nem is leend szükség tüzetesben súlyt fektetnem. Eléggé földolgozván ez utóbbiak amúgyis már a szakirodalomban.

A bölcselők üldöztetése — a mennyire a mi kútfőinkből értesülhetünk — Athenében csakis Ephialtes alkotmánytörténelmi korszakában, 462 óta, — tüzetesen szólva, csakis Perikles korában kezdődik. Hippon, Damon, Pythokleides, Diogenes Apolloniates, Anaxagoras, Archelaos: ezek a legrégibb nevek azok sorozatában, a kiket az athenei tömeguralom az ő bölcséleti, főleg természetbölcséleti tanaikért üldö-

¹⁾ Griech. Alterth. II. 1. alább.

zöbe vesz vala. Mindannyian belül esnek már amaz évtizedeken, a melyek folyamában Perikles állott élén az athenei államéletnek; legfőlebb Hippon (Rhegionból) kora képezhetné még némileg a vita tárgyát: de miután Hippon Perikles kortársának, Kratinosnak egyik vigjátékában a Πανόπται-ban szerepel, mint ἀσεβής¹⁾ — nem hihető, hogy Hippon Kratinos e darabjának előadatásakor — tehát mindenesetre már Kimon letünthe öta,²⁾ életben nem lett volna. Bergk szintén Perikles-korabelinek tartja Hippont, habár Mullach egyáltalán nem érzi is magát indítatva Hippon korát tüzetesen megállapítani.³⁾ Hippon, Origenes tanúságtétele szerint, a dolgok eredetét kutatta, és azt állította, hogy a világegyetem a tűznek a víz általi legyőzetésének eredménye.⁴⁾ Simplikios szintén úgy említi Hippont, mint a ki Thalessel, Anaximenes-sel és Diogenes Apolloniatessel a »mindenség egységes« vagy ha úgy tetszik, a »világ egy voltát« — οἱ ἐν λέγοντες — hirdető bölcselek közt szerepel vala. Már ez, hogy a világegyetem eredetét kutatgatni merészelé, már ez egy magában elég volt arra, hogy az athenei tömeguralom őt üldözőbe vegye.

A szinpadon a legocsmányább természetellenes bűnök tanítómestere ő,⁵⁾ — az ő tanítványait képviseli a kar a Πανόπται-ban kettős fővel, és megszámlálhatatlan sok szemmel:

Κρανία δισδὰ φορεῖν, ὀφθαλμοὶ δ' οὐκ ἀριθμητοί.

Nyilván a természetbuvárló bölcselek azon fáradhatatlan kutatási vizsketegét teszi ekkép nevetségessé Kratinos, a mely

¹⁾ Schol. Clement. Alaxandr. Protrept. p. 103: τοῦ Ἰππωνος καὶ αὐτοῦ (Διαγόρου) ὡς ἀσεβοῦς γενομένου μέμνηται ὁ Κρατίνος.

²⁾ Schol. Lucian. Alex. 4: ὁ Ἀριστοδῆμος δὲ μιὰρὸς καὶ καταπόγων ὑπερβολῆ, ἀπ' οὗ καὶ ὁ πρωκτὸς Ἀριστοδῆμος καλεῖται, Κρατίνος Πανόπταις:

Ἀριστοδῆμος ὦν ἀσχημονεῖ
ἐν τοῖς Κιμωνεῖσιν ἀνὴρ ἔρειπίσις.

E szó ἔρειπίσις előtűlja, hogy mindezek csak a Kimon halála utáni időkre vonatkozhatnak; különben is Kimont életében aligha bántotta volna ez oldalról a komodia.

³⁾ Bergk, Comm. p. 168; Mullach Fragm. Philos. Graec. I, p. 81.

⁴⁾ L. Fail. of. Geol. Attempts. cz. műveket, b. m.

⁵⁾ L. Frgm. Comic. Graec. ed. Didot tt. hh.

láttni akarja a tünetek okait minden irányban. Ha hihetünk Aristophanes egyik scholiastájának, Kratinos e darabja szolgált mintaképül ugyancsak Aristophanes »Felhő«-nek, sőt hozzáteszi, hogy némelyek szerint nem is gúnyolta volna ki tán Sokratest Aristophanes soha a szinpadon, ha nem gúnyolja vala ki már jóval előtte a Πανόπται-ban Hippont Kratinos. ¹⁾ — Hogy perbe fogta-e Hippont az ἀσεβήζ-^t és ἄθεος-^t az athenei tömeguralom, ezt a ráncszállott forrásokból nem birjuk kiolvasni: de hogy volt mit szenvednie ettől a tömeguralomtól, ez már Clemens Alexandrinus idézett soraiból is kitetszik: hisz melosi Diagorassal együtt említi őt, ²⁾ tehát oly gondolkodással, a ki pedig Lysias szava szerint káromlást követett el idegen szentélyek és ünnepek irányában, és a kinek fejére jutalmat tűz vala ki az athenei nép. ³⁾

Pythokleides Perikles tanítója volt. Hogy őt is üldözték, minek folytán menekülnie kellett Athenéből, ezt látjuk forrásainkból. Mások szerint száműzetett. Minthogy azonban a rávonatkozó híradások nem csak szerfőlött soványak és hézagosak, de bonyolultak is, ezúttal mellözöm azok értékesítését megkísérteni.

A φουικός-ok tömeges üldöztetését Diopieithes athenei állampolgárnak azon néphatározata — φύρισμα — nyitja meg, a melyről már a mult alkalommal néhány szóval megemlékeztem. Perikles uralmának végső éveiben a túlzó néppárti árnyalat a legbensőbb frigyre lépett a Melesias fia Thukydidés által vezényelt conservativekkel. Mindenáron megbuktatni Periklest: ez volt a szövetség célja. Ez időtájban (431-ben K. e.) még nem igen volt oka a nagy tömegnek bármi tekintetben is neheztelni Periklesre: mert hisz éppen Perikles volt az, a ki az előtt soha nem élvezett anyagi segélyforrásokban részesíté a szegényebb és közép vagyonú athenei állampolgárokat egy-

¹⁾ Aristoph. enarr. ad Nub. 96. — ἀφ' οὗ στοχαζόμενόν τινός φασιν, ὅτι μηδεμίαν ἔχθραν χάριν Ἀριστοφάνητος ἔχεν ἐπὶ τὴν τῶν Νεφέλων ποιήσιν, — φαίνεται δὲ καὶ ἐπὶ τούτῳ ὁ Ἴππων κομωδῆθῆναι φθάσας.

²⁾ Clem. Alex. i. h. — Lysias c. Andoc. de impiet. 17: ἐκεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἱερά καὶ ἑορτάς ἤσέβει. — K. τ. λ.

³⁾ Mindezekről l. »Demokratie« cz. művem I. k. jegyz. és Fragm. Philos. Graecor. ed. Mullach. tt. hh.

iránt. Értem halhatatlan középítkezéseit, a melyeknél évek során át szerezhetett magának és családjának kenyeret, a ki csak nem vonúlt vissza a fényesen jutalmazott munkától. Sőt Perikles volt az, a kinek kezdeményezésére az ἐκκλησιαστικόν és tán még előbb a ἡλιαστικόν meg a στρατιωτικόν behozatott. Myronides korában még ingyen teljesítette közszolgálatait az athenei polgár az ἐκκλησία-ban. Azért, hogy valaki állampolgári jogait gyakorlandó, a souveraine népgyűlésben megjelent, díjat — obolost, majd kettőt — csak azóta húzott, a mióta — tekintettel az Athenébe áthurczolt delosi szövetségi pénztár fölhalmozódott kincseire — Perikles akarta így. Az esküdtbírák ezrei is csak Perikles kezdeményezése folytán húztak díjat — mert hisz a tömeges δικαστήριον-ok fölvatója és az Areiopag tanácsa hatalmának megtörője, Ephialtes, mindjárt a 462-diki alkotmányreform után, orgyilkos támadásnak esett áldozatul.

Periklesre, ezt hangsúlyozom, nem volt ekkor 432—1-ben még mért neheztelnie az athenei tömegnek. Ellenkezőleg e tömeg ösztönszerűleg kellett, hogy huzódozzék azon conservatív párt embereitől, a melynek vezéreit még akkor is többé-kevésbbé oligarchikus vágyak lelkesíték, és ha uralomra jutva meghagyták volna is a tömeguralom külső kereteit, kétséget sem szenvedhetett, hogy két nagyon is életbevágó reformot mégis mindenesetre keresztül igyekeztek volna hajtani: beszüntették volna a Perikles középítkezéseit, és eltörölték volna azon díjat, mely most úgy az ἐκκλησία-ban megjelenésért mint az esküdtszékekbeni tömeges bíráskodásért az athenei állampolgároknak, kivétel nélkül fejenként fizettetett. Hisz éppen a conservatív párt vezére: Melesias fia, Thukydidés vetette szemére Periklesnek, hogy haszontalan építkezésekre pazarolja az állampénztár, a szövetségi pénztár sok ezernyi talantonát, és e haszontalanul elpazarlott roppant pénzen fölcizomázza a várost mindenféle diszművekkel, mint valamely hiú vén asszony szokja magát mindenféle festékkel és sallanggal fölcizomázni. ¹⁾

Másfelől, hogy a conservatív párt vezérei többé-kevésbbé

¹⁾ Plut. Pericl. h. 1. Cimon. h. 1. ö. Demokratie. I. tt. hh.

nyílt izgatást folytattak a népgyűlési díj és az esküdtíj ellen, kiderül ez a Perikles korabeli komikusoknak — Kratinosnak, Kratesnek, Pherekratesnek, Hermipposnak, Telekesnek és Eupolisnak — egész rendszeres következetességgel folytatott szinpadí hadjáratából, az állítólag már ekkor elcsenevészedett, mert az államot ingyen szolgált ősök példájáról megfélemedezett kortársak obolosa és diobeliája ellen.

A conservatív párt netáni uralomra jutása tehát Perikles pénz-juttató és közmunka-juttató politikájával szemben, éppen nem lehetett kecsesítő az athenei tömegre nézve. És a kik nem bírtak lelkesülni a Parthenonnak meg a Propylaionoknak örök üde szépségén, bizonyára tudtak mégis emlékezni a tengeri csaták és szárazföldi fegyvertények amaz egész sorozatára, a melyekben Perikles lángszelleme nem kevésbé fokozta az athenei állam nemzetközi hatalmát, mint a Miltiadestól, Themistoklestől és Kimontól öröklött hírnév dicsőségét. Soha nem volt még az athenei nép oly hatalmas, soha nem nyílt gyermekei számára a legtávolibb, kincses, bujatermékenységű tájakra annyi gyarmat, annyi telepítés, annyi kleruchia, mint éppen ez években. A frigyársak rúttól le voltak nyugózva, az igaz; ámde ezek sorsáért aligha neheztelhetett éppen a közép-vagyonú és a szegényebb athenei állampolgárok sok ezernyi tömege: hisz tudták azt az athenei δῆμος legalsó rétegeiben is, hogy ha fölszabadúlnak a lenyügözött frigyársak, majd az a forrás is, a melyből most oly bőven kerül a közszolgálati napidíjakra, meg a meglepőleg magas középítkezési nap-számra, — akkor majd ez a forrás vajmi hamar kiapad!

Valóban, nem csekély föladat volt a conservatív pártra nézve ily körülmények közt arra bírni az athenei tömeget, hogy ez tulajdon jóltevőjének, Periklesnek megbuktatására szövetkezzék. Melesias fia Thukydidés megoldotta még is e föladatot. Megoldotta oly módon, oly párttaktikai fogással, mely örökre árnyékot fog vetni az ő nevének emlékezetére. A tömeg tudatlanságára, babonás elvakultságára, és alantas fokú értelmiségére építette rá az ő tervét: arra dolgozott, hogy bőszen szenvedélyét költse föl oly bizonytalan tartalmú, hagyományosan vegyes érzelmeknek, a melyeket akkor Athénben vallásos érzületnek neveztek. Kapott e párttaktikai

fogáson Melesias fiának saját környezete, de kapott azon a szélső néppárt vezére, a hirhedt demagog Kleon is.

Periklész egész odaadással csüggött Anaxagorason, Damonon, Pythokleidesen, Diogenes Apolloniatésen, a kiknek ő fenkölt szellemű, buzgó tanítványa, — részben, mint Anaxagorásnak bensőségteljes meghitt barátja volt; — e bölcselek nagyrészt természetbuvárlattal foglalkoztak; másképp értelmezték a világegyetem csodáit, az égitestek természetét, a légköri tüneteket, mint a hogy ez az athenei államvallás mythológiájában évszázadok óta, főleg pedig Homeros és Hesiodos által megírva volt: tehát rá kellett utalni e bölcselek működésére, mint istenkáromló kegyeletlenségre, mint az államvallás legfőbb hitcikkelyeinek szentségtelen megsértésére, mint valóságos ἀσεβεία-ra és föl kellett bősztíteni ezek ellen a bölcselek ellen a tömeg legalantasabb elemeit, a kik különben tán soha sem kérdezték volna e bölcsészekről Athenében, hogy hát ők itt, Kekrops örök városában, tulajdonkép minő véleményen vannak a nap és a hold, meg a csillagok eredete, meg természete felől?

A pártok adhoc-coalitiója ténynyé vált, és egy néphatározati javaslatnak behozatalával kezdette meg a hadjáratot. E javaslatot egy Diopeithes nevű athenei állampolgár által nyújtották be az ἐκκλησία-ban. Ki volt ez a Diopeithes? Jőjünk mindenenk előtt tisztába az ő állásával. Aristophanes scholiastája szerint χρησμολόγος volt, tehát oly egyén, a ki mesterséget, kenyérkeresetet üz a jövendőletésből. Symmachos és Telekleides szerint őrzöngő szónok, vagy ha úgy tesszik, fanatikus népszónok volt. Phrynichos is a tympanonnal hoz kapcsolatba egy Diopeithes nevű egyént, a mire azután Aristophanes scholiastája azt jegyzi meg, hogy ez nem azonos ama fanatikus népszónokkal. Meglehet, hogy itt két különböző egyén forog szóban; a valószínűség egyébiránt a mellett van, hogy ez a néphatározati javaslat-benyújtó ama Diopeithessel azonos, a kit Ameipsias tanulatlanak — ἀμαθής e helyett ἀμάθητος — nevez Κόωνος nevű vígjátékában. Az őrzöngő viselkedés itt is fölrovatik Diopeithesnek, valamint a jóslatokkali való üzérkedés is:

ὄστε ποιῶντες χρησμούς αὐτοὶ διδάσκειν αἰσείθει
τῷ παραμαινομένῳ —

Ugyancsak e Diopeithesről mondja, minden valószínűség szerint, Aristophanes scholiastája, hogy köszvényes és megvesztegethető, sőt ajándék-zsaroló.

Van tehát egy Diopeithesünk, a ki nem egyéb holmi pénzszomjas és tanulatlan üzérkedő jövendőmondónál — és ott van azután egy másik Diopeithes, a kiről Symmachos és Telekleides azt mondják, hogy fanatikus szónok, *μανιώδης ῥήτωρ*. Lehet, hogy téved Aristophanes scholiastája, midőn egyből két külön személyt csinál: mert hisz az sem lehetetlen, hogy merő gúnyból nevezték el az *ἐκκλησία*-ban szerepelgető jövendőmondót szónoknak. Legyen bárhogy, annyi elvitathatatlan, hogy az a Diopeithes, a ki a néphatározati javaslatot az *ἐκκλησία*-ban benyújtotta, csak vagy egy alantas fokú, tanulatlan fanatikus, vagy pedig holmi szemforgató bérencz lehetett, a ki — netáni magasabb műveltségi foka daczára is — merő haszonlesésből ily merénylet elkövetésére hagyta magát felhasználtni.

A néphatározat — *φήρισμα* — melyet Diopeithes javaslata folytán az athenei *ἐκκλησία* elfogadott, és mint látni fogjuk, a lehető legnagyobb erélyvel és szigorral jogerőre emelt, — e *φήρισμα* így hangzott: *εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσιῶν διδάσκοντας*. »Jelentessenek föl (hogy vád alá helyeztessenek) mindazok, a kik nem vallják az államvallás hitcikkelyeit az isteni dolgokról vagy pedig — ἢ — a természeti tüneményekről mindenféle észszerűleg oknyomozó tanokat hirdetnek.« Curtius Ernő, Görögország fényes nevű történetírója e néphatározatot — Plutarchos *Περικλῆς*-ének szövegéből — ekkép fordítja: »Er (Diopeithes) setzte den Beschluss durch, dass alle diejenigen, welche die Landesreligion verleugneten und (!) über die göttlichen (!) Dinge philosophirten, als Staatsverbrecher belangt werden sollen.« ¹⁾ Teljességgel nem bírok belenyugodni

¹⁾ Ernst Curtius : Griech. Gesch. II. p. 344.

egy ily fordításba. Curtius olybá értelmezi a dolgot, mintha e néphatárzat éle a természetbuvárló bölcselek ellen csak az esetben lett volna fordítva, ha azok, a kik a természeti tüneményeket kutatgatták, egyúttal (»und«) az államvallást is megtagadják vala. Amde a szövegben ἤ köti össze a kettőt, hogy pedig ez az ἤ itt annyit jelenthetne, mint καί: ezt a fényes nevű történetíró alig tudná igazolni. — Schömann, a hellen államintézmények e nagyérdemű buvára, szintén nem szabatosan fordította a kérdésben forgó szöveget, midőn ezt következő szavakkal fejezte ki: »Leute, die sich unterfingen über die himmlischen (!) Dinge neue (!) freigeisterische (!) Lehren vorzutragen.«¹⁾ Hisz ebből az következnék, hogy szabad volt e φήρισμα alapján az égi testek eredete és természete fölött alaposan orthodox tudományos tantételek szerint bölcsekedni, és csak az lett eltiltva, hogy új tantételeket hirdessen azok felől valaki az istentagadók szellemében. Pedig de-hogy erről volt a szó! Már maga az a mondat is, a mely Plutarchos szövegében közvetlenül követi a néphatárzat szövegét — ἀπερειδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν — már maga e mondatrész is meggyőzhetne volna Schömann, hogy itt egyáltalán a természeti tünemények minden észszerű fejtegetésének eltiltása végett történt intézkedés.

Nem csodálkozom egyébiránt, ha mind Curtius Ernő, mind Schömann oly kifejezéseket használtak, a melyek némileg enyhíteni lennének hivatva ama φήρισμα értelmét. Ha valaki egy hosszú életem át oly bensőségteljes hévvel ápolja a Perikles-korabeli athenei államéletnek fenkölt politikai érettsége iránti hitet, mint e nagytekintélyű buvárok: úgy bizonyára nehezen eshetik neki egy ily megdöbbenő esemény nyomaira bukanni az athenei történelem ünnepelt virágzásai korának évlőiben. Az ember, első pillanatra, alig hisz tulajdon szemeinek. Mit? Hát Perikles fénytelt uralmának majd csak-hogy nem harminczadik évében még oly alantas fokon állott volna az athenei állampolgárok túlnyomó többségének a szellemi műveltsége, hogy a souveraine népgyűlés, az ἐκκλησία megszavazhatott egy ily néphatárzatot? Ezt kérdezi az ember

¹⁾ Griech. Alterth. II., p. 585.

önmagában önkéntelenül, midőn szemei Diopeithesnek e természetbuvárlat-irtó néphatározatát megpillantják. Szeretné az ember, ha lehetne, kétségbevonni Plutarchos azon helyének hitelességét, a mely e sötét néphatározat emlékét átszolgáltatta az utókornak. Egyfelől a Parthenon és a Propylaionok, Pheidias szobrai, Perikles szónoklatai, Sokrates bölcsesége, Sophokles fenséges drámái, — és nyomban az örök szép mind e csodáinak tőszomszédságában az athenei állampolgároknak szabadon vitatkozó, szabadságedzett testülete, souveraine gyűlése, mely egy őrjöngő jövőmondónak vagy szemforgató bérencznek a szavára, kimondja, hogy halál fia legyen az, a ki ezentúl Athenében a napot, holdat, csillagokat, a világegyetem csodáit meri vizsgálni!

Mind hasztalan, a tényálladékon, a reálphilologiai tényálladékon nem lehet többé változtatni. A merénylet megtörtént: mert nemcsak, hogy nem jutott még eszébe komoly philolognak Plutarchos illető helyének hitelességét kétségbevonni, nemcsak, hogy oly közvetlen kortanúra vezethető vissza Plutarchos illető helye, mint Perikles kortársa és életírója, thasosi Stesimbrotos, és oly kritikai történetíróra, mint a legjobb forrásokból, szintén kortanúk följegyzéseiből merítő kymei Ephoros: de szintén megdönthetetlen hitelességű forrásokból tudjuk azt is, hogy Diopeithes néphatározata nemcsak elfogadott, de egyúttal tényleg államjogi motivumúl is szolgált arra, hogy Athenében, ugyancsak még Perikles uralmának végső éveiben, az irtóháború a természetbuvárló bölcselek ellen, a φουσιός-ok perbefogatása, meghurczoltatása, részben elítéltetése által megkezdessék.

Nyomban Diopeithes néphatározatának meghozatala után főbenjáró perbe fogta az athenei nép klazomenaii Anaxagorast, apolloniai Diogenest és Perikles egyik tanítóját Damont; talán ekkor fogta perbe Pythokleidest is; a többiek, úgy látszik, a perbefogatás elöl még jó időben elmenekültek. Perbe fogták pedig a fönnevezett φουσιός-okat περί άσεβείας, vagyis az államvallás követelte kegyelet, hogy szabatosan fejezzem ki az istenek iránti kegyelet megsértéséért.

Klazomenaii Anaxagoras perbefogatására fektették, úgy látszik, a főszűlyt. Már csak azért is, mert ő az Athenében mű-

ködött φουζός-ok közt kétségen kívül a legtekintélyesebb volt, és Perikleshez oly viszonyban állott, hogy az ion természetbuvárló bölcselelnök üldöztetése, elítéltetése az athenei nép vezénylő államférfiát bizonyára a legfájdalmasabban érintette. A vádat ellene — Diogenes Laertios szavaiból ez derül ki — ketten emelték az ἐκκλησία előtt, a mely természetesen nem mint bíróság volt a perben eljárando, de a melynek, már t. i. az ἐκκλησία-nak, voltak a természetbuvárló bölcselelnök följelentendők, ugyancsak a Diopeithes néphatározata alapján: az egyik vádló Sotion tanúságtétele szerint, a szélső néppárt vezérdemagogja Kleon volt, a másik pedig Satyros szerint nem csekélyebb konservatív, vagy, ha úgy tetszik, oligarchapárti államférfi, mint Melesias fia Thukydidés. Σωτίων μὲν γὰρ φησὶν ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν φιλοσόφων ὑπὸ Κλέωνος αὐτὸν ἀσεβείας κριθῆναι — Σάτυρος δὲ ἐν τοῖς βίαις ὑπὸ Θουκυδίδου φησὶν εἰσαχθῆναι τὴν δίκην, ἀντιπολιτευσαμένου τῷ Περικλεῖ. καὶ οὐ μόνον ἀσεβείας ἀλλὰ καὶ μηδισμοῦ.¹⁾ Kleon Sotion szerint azért vádolta be Anaxagorast, mert ez azt tanította, hogy a nap nem egyéb, mint izzó vastömeg, Thukydidés pedig nemcsak ἀσεβεία-ért vádolta be őt, de azért is, mert — mint a vád mondá — Anaxagoras szolgálatokat tett a perzsáknak! Hogy Kleonnak nagy része lehetett Anaxagoras perbefogatásában és elítéltetésében, ezt nem vonja az újabb buvárok közül senki sem kétségbe. Legkevésbé vonja ezt kétségbe Curtius Ernő. És nincs is semmiféle oktani alap arra, hogy Sotionnak e hirasát visszaautsítsuk. Hogy Kleon képes volt ilyesmire, ezt nem tagadhatja senki, még Grote sem, bármennyire igyekszik is a hirhedt demagog államférfiúi jelentőségét rehabilitálni. Kleont nemcsak a komikusok tüntetik föl olybá, mint egy fanatikus, tudatlan embert, a ki az ő vakbuzgóságában mindenféle bambaságra hagyja magát ragadtatni, de Thukydidés is úgy mutatja be őt, mint egy épp annyira tanulatlan, mint nevetlen szájhóst, a ki, a hol csak szerét teheti, belekapaszkodik holmi jogi fogantyúba, csakhogy üldözőbe vehesse a műveltebb állam-

¹⁾ Diog. Laert I., 3.: a κριθῆναι nem mint jogi műszó bírálandó itt el, mivel Sotion csak annyit akarhatott mondani, hogy Kleon az ő nagy befolyásával keresztül vitte, hogy Anaxagoras az illetékes athenei fórumok által perbe fogassék és elítéltessék.

polgárokat. Erre vall ama beszéd is, melyet Thukydides a maga harmadik könyvében Kleon ajkaira ad. Ha hiteles e beszéd, mint Kleonnak többé-kevésbbé saját szerzői tulajdona, akkor Kleon maga jellemzi magát benne, mint a cultura félreismerhetetlen ellenségét; ha pedig csak Thukydides ecsetéből ered az, akkor is osztatlan figyelmet érdemel, mint a legtekintélyesebb kortanú tanúságtétele. Szóval, Kleon bűnrészessége Anaxagoras perbefogatásában és elítélésében fölül áll minden reálphilologiai tünődésen. Máskép áll a dolog Melesias fiával Thukydidesdel. Sintenis azért nem akar hinni Satyros idevonatkozó h iradásának, mert Sotion Kleont és Plutarchos Diopeithest nevezi meg, mint Anaxagoras följelentőit, illetve bevádlóit. Ámde ez nem érv Satyros határozott állítása ellenében. Satyros hirei teljes hitelt érdemelnek, mert nem csak hogy a legjobb forrásokból szokta meríteni azokat, de őt magát is úgy ismerik az ódonság kritikussai, mint egy tudós és lelkiismeretes buvárt, a kinek rendkívül kedve tellett a történelmi igazság kutatásában. Σάτυρος ὁ Ἀριστάρχου γνώριμος Ζῆτα ἐκαλεῖτο διὰ τὸ ζήτητικὸν αὐτοῦ.²⁾ Azt sem lehet ellenérvül fölhozni, hogy Thukydides, Melesias fia, tiz évig volt távol Athenétől száműzetésben; mert az oligarcha pártvezér 444-ben, legkésőbb 442-ben ment száműzetésbe, Anaxagoras perbefogatása pedig Diodoros szerint Euthydemos archonságának évére vagyis 431—430-ra esik, és így Melesias fia Thukydides ekkor már újból folytathatta a maga ellenzéki hadjáratát Perikles ellen, ἀντιπολιτευσαμένου τοῦ Περικλεῖ, mint mondja Satyros.

Curtius Ernő sehogy sem akar hitelt adni Satyros jelentésének. Hogy mért nem? Ezt nem igazolja be, hanem következő fordulattal igyekszik kikerülni azon mozzanatokat, a melyek az ő fölfogására, illetve előadásának eddigi folyamára nézve nehézségeket képeznek. »Zu diesem Zwecke verbanden sich Männer der verschiedensten Parteifarbe, ehrliche Anhänger väterlicher Religion und Sitte, die einem Kimon und Thukydides in ihren Gesinnungen folgten, und andererseits

¹⁾ L. Demokr. I., 4. fej.

²⁾ Fragm. Histor. Graec. ed C. Mueller III., p. 159. stb. Müller-Strübing, Aristophanes u. d. historische Kritik (1873.), p. 318.

die Vorkämpfer der unbeschränkten Volksherrschaft, wie Kleon, denen es nur darum zu thun war, die Autoritaet des Perikles zu stürzen.«¹⁾ Curtius e szavai heves támadást idéztek föl Müller-Strübing részéről, és valljuk meg őszintén, hogy Müller-Strübingnek a dolog érdemére nézve mindenesetre igaza van. »Was gibt ihm das Recht, durch seine Darstellung dem Leser einerseits zu insinuiren, Kleon habe sich persönlich bei der Anklage betheiligt, andererseits aber den Thukydidés als Ankläger zu escamotiren?« Igy kiált föl Müller-Strübing, és azt lobbantja szemére Curtiusnak, hogy ez csak azért nem akarja bevallani Melesias fiának Thukydidésnek közreműködését Anaxagoras perbefogásában és elítéltetésében, mert művének korábbi folyamában már olybá igyekezett föltüntetni az oligarcha pártvezért, mint a ki már most teljesen loyális módon illeszkedett volna bele a Perikles uralmának cultusába, és fölhagyott volna egyáltalán minden további ellenzékieskedéssel.²⁾ Részemről azt merem hinni, hogy nem ily kicsinyes tekintetek vezérelték Curtius tollát e kérdésben; inkább szeretem hinni, hogy Curtius visszaborzadt ama gondolattól, hogy az athenei conservativ párt feje, a kit ő művének egész folyamában, mint az ősök erényeinek letéteményesét magasztalgat vala, ez a Melesias fia Thukydidés ennyire lealázó szerepére vállalkozott volna a culturelles dühöngésnek, és ennyire lábbal taposta volna a gondolatszabadság követelményeit. — Pedig a dolog csakugyan így áll: Melesias fiának Thukydidésnek példája is mutatja, hogy Athenében vakon ragaszkodni az ősök fölfogásához, világnézetéhez annyit tett, mint ellene szegülni a szellemi fövilágosodásnak!

Anaxagoras perbefogatása tehát megtörtént, és bármennyire megfeszítette is Perikles mindeu erejét, csakhogy bensőségteljesen kegyelt tanítóját és szeretett barátját megmenthesse: ez neki nem sikerült. A per kimenetele felől nem hangzanak egybe tudósításaink.³⁾ Csak Hieronymos mondja azt, hogy Anaxagorast az athenei *δικαστήριον* Perikles közben-

¹⁾ Ernst Curtius, Griech. Gesch. II., p. 344.; hsl. ö. Müller-Strübing i. h. p. 318.

²⁾ Aristoph. u. d. hist. Krit., p. 319. kv.

³⁾ L. Fragm. Philos. Graec. u. Mullach I. és Demokr. I., 4. fej.

járására, de még inkább betegsége iránti tekintetből fölmentette, helyesebben elbocsátotta, és még csak Olympiodoros állítja azt, hogy Anaxagorast *δοξαρισμῶς* által távolították el Athenéből. Amaz magán viseli a késő irány-gyártmány bélyegét, ez utóbbi állítás pedig már csak azért sem érdemel hitelt, mert *δοξαρισμῶς* által csak athenei állampolgárt lehetett sújtani, az athenei államjog szerint. E két mendemondával szemben áll Sotion hirádása, a ki azt mondja, hogy Anaxagorast öt talentomnyi birságra ítélték, és azután száműzték Athenéből; Hermippos hirádása, a ki szerint Anaxagorast bebörtönözték, és már-már haldoklott béklyóiban, midőn sikerült őt Periklesnek nagy nehezen kiszabadítania; továbbá Plutarchos hirádása, a ki szerint Perikles alig csakhogy megmenthette Anaxagorast, az által, hogy őt a városból éppen az utolsó pillanatban elszöktette, és a Josephosé, a ki szerint halálra ítélték Anaxagorast néhány szavazat hijával. Mindezeknél nagyobb hitelt érdemel Satyros hirádása, e jelentékeny, s mint már hallók, nem kevésbbé tudós, mint lelkiismeretes kutatóé. Satyros azt mondja, hogy Anaxagoras távollétében halálra ítéltetett — *καὶ ἀπόντα καταδικασθῆναι θανάτου*. Valóban, Satyros szavai több hitelt érdemelnek, mint ama kútfők, a melyeket némely modern történetírók félreismerhetetlen irányzatossággal tolnak előtérbe; több hitelt érdemelnek a fönnebb említett indokokon kívül még azon körülménynél fogva is, a mely szerint Plutarchos hiráadásával, a mely minden valószínűség szerint egy kortanúnak, az athenei élet titkaiba nagyon is beavatott Stesimbrotosnak emlékirataiból szívárgott át, egyáltalán nem áll ellentétben. — A Plutarchos-Stesimbrotos-féle hيرادás ugyanis azt mondja, hogy Perikles megrémülvén, a Diopeithes-féle néphatározat folytán, jó előre elmenekülésre birta és el is távolította titokban a városból. Satyros szerint távol volt már Anaxagoras a várostól, midőn halálra ítéltetett; ha tehát Plutarchos nem közli Stesimbrotos szavait teljesen: nem lehetünk azért még följegozítva kétségbe vonni, hogy Stesimbrotos eredeti teljes szövegében e hيرادás szintén azzal végződhetett, a mivel a Satyros végzi, hogy t. i. távol volt és távollétében halálra ítéltetett. A ki ismeri Plutarchos szemelvényező módszerát, az legkevésbbé sem fog megütközni e föltevésen. Egyéb-

iránt újból hangsúlyozom, Satyros hiráása önmagában is a lehető legerősebb alapon áll, a melynek jelentőségét a többi tudósítás közül nem képes érvényteleníteni egyik sem; és Satyrosból tisztán, világosan megérthetjük, hogy az a büntetés, a melylyel a bölcseleket Athenében a természet buvárlásáért sújtották, nem volt enyhébb büntetés, mint a halál.

Anaxagorassal egyidejűleg fogták perbe Damont, a pythagoreios bölcselet, a ki Periklesnek a zenében volt oktatója. ¹⁾

Diogenes Apolloniatos szintén az ion természetbuvárló bölcselekekhez tartozott, és Anaxagorassal egyidejűleg tartózkodott Athenében. Ez a φυσικός is csak nagy nehezen bírta kikerülni a halált a Perikles korabeli Athenében. Perbefogatásának részleteiről nem birunk tudomással, de Demetrios Phalereus azt mondja róla, hogy kicsiben mult, hogy életét nem vesztette. — διὰ μέγαν φθόνον μικροῦ κινδυνεύσαι Ἀθήνησιν — mondja pedig ezt Demetrios felőle a »Sokrates apologiájában. ²⁾ Vajjon mi által vonta magára e természetbuvárló bölcsele ennyire bösz haragját az athenei demosnak? Valószínűleg ama tantétele által, hogy »a tenger egykor ki fog száradni.« Így nyilatkozott volna ő, Theophrastos szerint, valószínűleg elveszett περὶ φύσεως című, ha nem egyéb munkájában, melyet Aphrodisiasbeli Alexandros, a kinél ezt olvassuk, természetesen már alig ismerhetett, valamint Simplikios is már panaszoja, hogy csakis a περὶ φύσεως szállott az ő korára. ³⁾ Egyébiránt, valamint Anaxagorast sem csupán azért fogták perbe, mert azt merte állítani, hogy a nap semmi egyéb, mint egy izzó vastömeg: úgy Diogenes Apolloniatest sem csakis azért foghatták perbe, mert a tenger majdani kiszáradását megjósolta. Ezek csak concret részleges vádpontok voltak annak igazolására, hogy e bölcselekek vétettek az államrend, az athenei demokratia államrendje ellen: mert észszerűleg merték fejtegetni ama természeti tüneményeket, a melyeket Diopetheis

¹⁾ Bővebben m. h. L. Demokr. I., 4.; Zeller, Gesch. d. Philos. d. Griech. »Anaxag.« és Ritter, Gesch. d. ion. Philos. »Anaxag.«

²⁾ Diog. Laert. IX., 57.: ἐν τῇ Σωκράτους ἀπολογία.

³⁾ Simplic. in Arist. Phys. fol. 32., b.: ἐν δὲ γὰρ τῷ περὶ φύσεως, ὁ τῶν αὐτοῦ λόγος εἰς ἐμὲ ἦλθε.

néphatározata értelmében távolról sem lett volna szabad észszerű fejtegetések tárgyává tenni, miután — emez orthodox athenei népfölfogás szerint — már mindazt, a mit embernek e természeti tünemények felől tudnia és beszélnie szabad, már rég megállapította azt az athenei államvallás, és el is mondotta a lehető legköltőibb képekben ez államvallásnak a mythologiája!

És így üldözte az athenei nép nemcsak az említetteket, hanem Perikles egész bölcselői környezetét. Hogy több részletet nem ismerünk ez irtóháborúból, ennek oka abban rejlik, hogy az ódon görög írók ama művei, a melyekben ez üldözéstről, eme περι άσεβείας perekről tüzetesen szó volt, egytől-egyig elvesztek. Így Stesimbrotos, így Theophrastos és Demetrios művei, valamint elveszett a makedóniai Kraterosnak ama gyűjteményes munkája is, a melyben az athenei népnek valamennyi botrányos, vagy legalább megütközést kelthető ψήφισμα-ja benfoglaltatott. Mind e perbefogatás, mind ez üldözés Perikles végső éveiben tagadhatatlanul Diopéithes néphatározatának alapján történt. Két kérdés merül fel itt most: először, hogy mért nem bírjuk biztos nyomát fölfedezni korábbi hasonírányú, rokontermészetű üldöztetéseknek? És másodsor, hogy volt-e valamely positiv alapja Diopéithes néphatározatának az athenei államjogban, még mielőtt őt a pártok ad hoc coalitiója az ő ψήφισμα-jának benyújtására indította.

A mi az első kérdést illeti, úgy erre csak azt felelhetjük, hogy sem Xenophanes, sem Parmenides nem érezték jól magokat Athenében; eleai Zenont kitüntették ugyan, de eleai Zenon nem foglalkozott természetbuvárlattal, hanem εριστικῶς vel és egyéb dolgokkal, a melyek nagyon izlettek az athenei nép géniuszának, a nélkül, hogy közvetlenül összeütközésbe jöhettek volna az athenei államvallással. Ha tehát minden ismeretünk a fenn jelzettekén kívül csakis azon támadásokra szorítkozik, a melyekkel a Diopéithes néphatározata előtt színre került vigjátékok is már a bölcselőket gyűlöletesekké vagy legalább neveltségessé tenni igyekeztek, no meg legfőlebb azon lehetőségnek kibetűzésére, hogy Perikles egyik tanítójának Pythokleidesnek az üldöztetése, valamint a Hipponé Diopéithes föllépte előtt történhetett, úgy eme korlátoltsága tuda-

másunknak nézetem szerint első sorban a hellenség irodalmi, ránk szállott hagyatékának töredékszerű csekélységére vezethető vissza. Perikles fényes korából alig szállott egyéb korunkra, mint néhány történelmi kisebb-nagyobb töredék, — Herodotos és Thukydides művei később láttak szerkezetök egészében világot — továbbá apróbb költői művek, és a komikusok, meg tragikusok töredékein kívül Aischylos, Sophokles és Euripides néhány drámája. Elvesztek azon művek is, a melyek a *περὶ ἀσεβείας* perekre vonatkozólag Perikles korabeli adatokat bővebben tartalmazhattak, habár Perikles halála óta irattak is. Nem csodálkozhatunk tehát a fölött, ha sem Plutarchosnál, sem Diogenes Laertiosnál nem bukkanunk oly idézetekre, a melyek a Perikles, illetőleg a Diopieithes korabelieknél korábbi *περὶ ἀσεβείας* perekre vonatkoznának. Hogy azonban mindezek daczára is már Diopieithes néphatározata előtt is üldözhatték a *ψυχικός*-okat Athenében *ἀσεβεία* miatt: ezt valószínűvé teszi először ama tény, hogy *περὶ ἀσεβείας* fogták perbe Aischylost jóval Diopieithes néphatározatának benyújtása előtt. A vád Aischylos ellen természetesen nem az volt, hogy e tragikai költő az égi testeket vizsgálgatja, hanem az, hogy oly czélzásokat tett egyik darabjában az eleusisi rejtelmekre, a melyek e mysteriumokat profanálják. Volt tehát *περὶ ἀσεβείας* per Athenében már Diopieithes föllépése előtt is; ez kétségtelen.

Ez nem is lehetett másképp, miután az athenei szokásjog egyik legrégebbi mozzanatát amaz úgynevezett »nem-írott-törvények« — *ἄγραφοὶ νόμοι* — képezték, a melyeket értelmezni jogérvényesen az athenei államjog szerint illetékesek, csakis egy bizonyos előkelő pap-nemzetség tagjai, az Eumolpidák voltak. — Ez *ἄγραφοὶ λόγοι* érvényben voltak az athenei államjogban a legrégebbi időktől fogva, és érvényben is maradtak egész Tisamenos törvényhozásáig (403 Kr. e.); mert csak ekkor hozatott Athenében törvény, a mely azt rendeli, hogy »a hatóságok ezentúl csak írott törvények szerint járjanak el.« *Ἀγράφῳ δὲ νόμῳ τὰς ἀρχὰς μὴ χρῆσθαι μηδὲ περὶ ἐνόος*. Így hangzik e törvény, melyre Andokides beszédében *περὶ μυστηρίῳ* hivatkozik. ¹⁾ Ezen »nem írott törvények,« ezen *ἄγραφοι*

¹⁾ Andocid. de myster. 85. Orat. Attic. I., 62., ed. Didot.

νόμοι alapján történt az άσεβεία-val vádolt állampolgárok perbefogatása Athenében, a Diopéithes néphatározata előtti időkbén. Az άρχων βασιλεύς tisztéhez tartozott az άσεβεία-ra szóló följelentéseket — tulajdonkép vádakát — az Eumolpidák szent nemzetségéhez áttenni a régibb időkben — ό γάρ βασιλεύς έπεμλειτο τών ιερών πραγμάτων και εισήγε τās τής άσεβείας γραφάς πρός τούς Εύμολπίδας. Ezt mondja Demosthenes scholiastája. Schömann tájékoztatlanságot vet ugyan szemére Rennannak, ¹⁾ — azért, hogy ez utóbbi a περι άσεβείας perekről szólva, belehozta az άρχων βασιλεύς-tisztét az eljárásba. Tagadhatatlan, hogy később más eljárás követtetett; de hogy Ephialtes reformja előtt (462. Kr. e.), midőn az archonok még egész régi hagyományos birói jogkörüket gyakorolták, az άρχων βασιλεύς-nek az άσεβεία-pereknél ily szerep juthatott, mikép Demosthenes scholiastája előadja, ezen nincs okunk kétkedni. És ha az Ephialtes korszakán belül az esküdt birák δικαστήριον-aira devalváltatott is az άρχων βασιλεύς hajdani jogkörének egy része, hogy az Eumolpidák, mint az άγραφοι νόμοι egyedül jogosított értelmezői mégis jelentékeny tisztet gyakoroltak a περι άσεβείας pereknél, ez ismét Demosthenes scholiastájából tűnik ki ²⁾ — τὸ δὲ δικάζεσθαι πρὸς Εύμολπίδας, τρίτον εἶδος τοῦτο δικαστηρίου, ἱερὸν γένος οἱ Εύμολπίδαι, ἱεράται δὲ ἐν Ἐλευσίνι καὶ ἐπὶ τούτου πολλακίς (!) ἐδικάζοντο άσεβείας οἱ βουλόμενοι. Sőt kiderül ez Lysias egyik beszédéből is, még pedig közvetlen kapcsolatban Periklesnek a nevével. Perikles ama beszédében, melyet Thukydidesnél találunk följegyezve, mint a samosi háborúban elestek fölötti gyászbeszédet, mondom, Perikles e beszédében örökre elévülhetetlen rajzát adja az athenei demokratia dicsőségének. — Ama helyütt, a hol a törvények tiszteletéről beszél, előhozza Perikles az άγραφοι νόμοι-t is, mint oly törvényeket, a melyek, habár nincsenek is írásba foglalva, mégis már pusztán létezésöknél fogva is szégyent hoznak mind azokra, a kik azokat megsértik — ὅσοι άγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσι. ³⁾ Tekintve Pe-

¹⁾ I. h.

²⁾ Demost. Schol. c. Androt. 601., 26.: παρ ὧν εἰς τὸ δικαστήριον εἰσάγονται αἱ γραφαί.

³⁾ Thucyd. Bell. Pelop. II., 37. Lásd »Demokratie« czimű mű-

rikles magasztos szellemét, nagyon valószínűnek látszik első pillanatra, hogy midőn ez az államférfi *ἄγραφοι νόμοι*-król beszél, ezeket oly értelemben veszi, mint Platon, és az ódonság egyéb emelkedett lelkű gondolkodói, sőt költői, a kik *ἄγραφοι νόμοι* alatt oly törvényeket kívánnának értetni, a melyeknek egyedüli forrása a romlatlan emberi kebel lelkiismerete, erkölcsi érzéke, nem pedig valamely hagyományosan érvényre emelt ősrégi papi intézmény. Nem is lehetséges, hogy Perikles az ő fenkölt lelkének mélyében egyébre gondolt volna, midőn e szót *ἄγραφοι νόμοι* kiejté, mint az emberi lelkiismeret örök törvényeire. Ámde a tömeg, mely az ő mennydörgő szónoklatain oly odaadással csüggött, e tömeg mást értett az *ἄγραφοι νόμοι* alatt: értette ama jogát az Eumolpidák ősrégi papi nemzetségének, a mely szerint az Eumolpidák voltak a hagyományos államrend szerint Athenében arra jogosítva, hogy ők mondassanak jogérvényes ítéletet a fölött, hogy egy vagy más concret perbeli esetben megsértette-e az államvallást valaki, már t. i. a följelentett, illetve a vádlott, vagy pedig nem? És Lysias Andokides elleni beszédében csakugyan ekkép is kívánja értetni Perikles fönnidézett szavait az *ἄγραφοι νόμοι*-ra vonatkozólag. Lysias egyenesen kimondja, hogy Perikles szemben az őt hallgató tömeggel amaz *ἄγραφοι νόμοι*-t értette, a melyeket az Eumolpidák vannak hivatva értelmezni ¹⁾ — *καίτοι Περικλέα ποτέ φασί παραίνεσαι ὑμῖν περὶ τῶν ἀσεβούντων, μὴ μόνον χρῆσθαι τοῖς γεγραμμένοις νόμοις περὶ αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀγράφοις, καθ' οὓς Εὐμολπίδαι ἐξηγοῦνται* stb. Lysias mondja, a ki pedig Perikles kortársainak közvetlen utódaihoz intézte ama beszédét, és különben is megbízható kortanú. E szerint tagadhatatlan, hogy az Eumolpidák hagyományos jogkörébe beletartozott még Perikles korában is az *ἀσεβεία*-perekben bizonyos tisztet végezni, azaz az *ἄγραφοι νόμοι* alapján dönteni azon kérdés fölött, hogy foglaltatik-e az incriminált nyilatkozatban vagy tettben az államvallás megsértése, vagy sem?

És ezzel, azt hiszem, egyúttal megfelelttem ama kérdésre

vem I. kötetét, hol Perikles említett beszédét tüzetes kritika tárgyává teszem.

¹⁾ Lys. c. Andocid. de impietate, 10.; lásd »Demokratie« I., 191 és 652.

is, hogy hát a Diopethes néphatározata benne gyökerezett-e már — elvi szempontból — az athenei államjogban? Igen, benne gyökerezett az, és ha szemben Anaxagorassal, Damonnal, Diogenes Apolloniatessel stb. mégis szükségét látta a pártok coalitíója Diopethest ily *ψήφισμα*-val szerepeltetni: úgy ennek egyfelől az lehetett az oka, hogy Perikles fenséges kezdeményezései folytán a szellemvilág haladása mégis annyira tért hódíthatott már az athenei állampolgárság egy részénél, hogy új intézkedésre volt szükség, miután az Eomolpidák rozsdás fegyverével nem igen boldogúlhattak volna már a természet buvárló bölcselek ellen; más felől pedig, mint ellenzéki fogás is hasonlíthatatlanul hatályosabbnak ígérkezett egy viharos *ἐκκλησία* sok ezernyi friss szavazatával izenni meg az irtó háborút Perikles bölcselek barátainak, mint az Eumolpidák hagyományos eljárásával.

Perikles halála után tovább folyt az irtó háború a *φυσικός*-ok ellen. Kiténik ez Plutarchos *Νικίας*-ából, a hol egy felől azt olvassuk, hogy Anaxagoras könyvét *Περὶ φύσιος* csak lappangó, titkos olvasmányúl élvezhették némelyek s egyáltalán nem volt e könyv Athenében elterjedve, másfelől pedig azt látjuk, hogy a természetvizsgálók ellen a gyűlölet még ekkor is dühöngött, ¹⁾ οὕτε ὁ λόγος ἐνδοξος, ἀλλ' ἀπόρρητος ἔτι, καὶ δι' ὀλίγων καὶ μετ' εὐλαβείας τινος ἢ πίστεως βαδίζον — és ezt közvetlenül megelőzőleg: οὐ γὰρ ἠνείχοντο τοὺς φυσικοὺς καὶ μετεωρολέσχας τότε καλουμένους, ὡς εἰς αἰτίας ἀλόγους καὶ δυνάμεις ἀπρονοήτους καὶ κατηναγκασμένα πάθη διατρίβοντας τὸ θεῖον. ²⁾

¹⁾ Plut. Nic. 23.

²⁾ Plut. Nic. 23. A *τὸτε* azt árulja el, hogy Plutarchos e hírét vagy saját stylusára írta át, vagy pedig nem Nikias valamelyik kortársának hiradásából merítette. Ez utóbbi sejtelemben erősíthet meg bennünket Plutarchos szövegében ama fönyszárnyaló kis enkomion is, a melyben kapcsolatosan a természetbuvárló bölcselek üldöztetésével, Platonnak matematikai alapra fektetett csillagászati tanait részesíti. Plutarchos e szavaiból az tűnik ki, hogy Platon oly szilárd alapra fektette a természet buvárlatát, hogy az ő föllépése után Athenében — mintegy meghajolva az értelem ellenállhatatlan követelményei előtt — a természetbuvárokat többé nem is üldözték. Ezt csak századokkal később lehetett híresztelni, Nikias esete után, mert Platon kortársai, sőt közvetlen tanítványai is az ellenkezőről lehettek meggyőződve. Hisz *περὶ ἀσεβείας* fog-

Nem is lephet meg bennünket, ha ez időtájban, midőn még a legelőkelőbb dúsgazdag athenei hadvezér Nikias is megrémül egy holdfogyatkozástól, a szegényebb sorsú atheneiek nagy tömegében, az athenei viszonyok folytán, e szellemi műveltség nélküli, mert magán-tandíjképtelen tömegben oly termékeny talajra találtak a népbutítás hagyományos ügynökeinek izgatásai. A *ψήφισμα* az athenei államjog szerint csak egy évre volt érvényes: de nagyon is tévednének azok, kik azt hinnék, hogy miután nincsen semmi nyoma Diopēithes *ψήφισμα*-ja folytonos megújíttatásának, meg kellett szünnie Athenében a 430-diki év lepergése után a természetbuvárló bölcselők elvi üldöztetésének.

Bizony nem szűntek meg a *περί ἀσεβείας*-féle perek ez irányban azontúl sem. Adataink 430-tól egész Aristoteles perbefogásáig, sőt azt mondhatni sunioni Sophokles törvényének meghozataláig (318. Kr. e.) vajmi töredékesek ugyan: ámde, hogy eme hosszú időköz folyamában nem csak Andokides ellen, és nem csak a Kinesias-féle athenei irodalmi gaminek ellen indítottak *ἀσεβεία* pereket az államvallásnak holmi pajkos kigúnyolásáért, hanem komoly bölcselők ellen is, csak azért, mert ezek élni mertek a vélt gondolat-szabadsággal a fölvilágosodás érdekében: ezt megérthetjük, mihelyt tudomásul vesszük Demokritosnak, Protagorasnak, Prodikosnak, Archelaosnak eseteit, hogy a Sokrates ellen fölhozott egyik vádpontot és Kritias rendeletét, vagy ha úgy tetszik, törvényét a (szónokok és) szónoklattan-tanítók ellen ne is említsem.

Demokritos, ki negyven évvel vala fiatalabb Anaxagorasnál, Demetrios Magnes tanúságtétele szerint több évet töltött ugyan Athenében, és annyira visszahúzódva élt ott Sokrates kortársai között, hogy őt senki nem ismerte — *ἦλθον γάρ, φησίν, εἰς Ἀθήνας, καὶ οὐτις μὲ ἔγνωκεν.*¹⁾ Hogy pedig ezt nem merő szerénykedésből tette — *δόξης καταφρονῶν* — hanem minden valószínűség szerint csak is azért, mert félt a nyilvánosság terére lépni, nehogy őt is utolérje valamely *περί ἀσεβείας* per: ezt elárúlják — kapcsolatba hozva Plutarchos fönnidé-

ták perbe még Aristotelest és Theophrastost is, ez utóbbit a sunioni Sophokles törvénye alapján. (L. alább a szövegben.)

¹⁾ Diog. Laert. IX. 36.

zett kifejezéseivel Anaxagorasnak csak rejtekben olvasgatott és bizalmasan továbbított könyvéről — Valerius Maximus szavai: »Athenis autem compluribus, inquit, annis moratus omnia temporum momenta ad percipiendam et exercendam doctrinam conferens ignotus illi urbi vixit, quod ipse in quodam volumine testatur.«¹⁾ Tehát Demokritos lakott, tanulmányozott, sőt tanított is Athenében, de csak bizalmas körben, úgy szólván, titkon. Vajjon mi készíthette e nagy gondolkodót ily alakoskodásra? Meg lehetünk győződve, nem alakoskodás volt ez tőle, hanem óvatosság. Anaxagoras, Damon, Pythokleides és Diogenes Apolloniates perének emlékezete inthette őt ez óvatosságra — a hol Plutarchos szavai szerint, még az ötödik század végével is annyira gyűlölte a nép a μεταωρολέσται-t — ama bölcselőket, a kik a természeti tüneményeket buvárolgatták.

Valószínűleg ez időbe esik Protagoras üldöztetése is. Plutarchos Νῆξιας-ában ugyan kapcsolatba hozatik Protagoras üldöztetése és elmenekülése Anaxagoras bebörtönöztetésével, sőt Plutarchos még előbb említi a sorrendben, mint Anaxagorast. Nem lehetetlen, hogy már ekkor érezte Protagoras az athenei állapotok súlyát, és elmenekült Athenéből bizonyos időre, hogy Diopeithes φήφισμα-jának következményeit ne kelljen elviselnie. Hogy Protagoras egy időben még a csillagok tanulmányozásával is foglalkozott, ezt följegyezve találjuk nem egy későbbi forrásban: ez azonban még nem elég alap arra, hogy határozottan állíthassuk, hogy Plutarchos szavai akkép értelmezendők, hogy ez a nevezetes aberai sophista már a Diopeithes néphatározatának alkalmából is kénytelen volt elmenekülni Athenéből. — Igaz, Perikles benső bölcseői körének ő is bizalmas tagja volt, és így a gyanú, hogy ő is részes az Anaxagorasék tanaiban, őt is meglehetősen kiméletlenséggel terhelhette. Mindez azonban merő sejtelen. De bevégzett tény, hogy Protagorast később csakugyan perbe fogták ἀσεβεία miatt, és halálra is ítélték, az ő műveit pedig néphatározat folytán a bakó által elégettették. Aristoteles szerint Euathlos emelte ellene a vádat. Hogy azért-e, mert mint egyéb

¹⁾ Valer. Max. VIII., c. 7. ex. extr. 4. Hsl. ö. Diog. Laert. IX., 36.

forrásaink mondják, egyik művét azzal kezdette, hogy »nem tudja, hogy léteznek-e istenek, valamint azt sem tudja, hogy nem léteznek, miután a kérdés, mint kutatás tárgya, már magában homályos és az emberi élet e kérdés megfejtésére nagyon is rövid« — Περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι, οὐδ' ὡς εἰσὶν, οὐδ' ὡς οὐκ εἰσὶν. πολλὰ γὰρ τὰ κωλύοντα εἰδέναι, ἧ τε ἀδηλότης καὶ βραχὺς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου. ¹⁾ Hogy ezért vádolta-e be őt Euathlos, ezt Aristotelesnek Diogenes Laertios által idézett szavaiból ki nem érthetni. Euathlos különben Protagorasnak egyik tanítványa volt, és Cramer Anecdótái szerint ²⁾ előadásai folytán, azok folytán, t. i. a miket Protagoras előadásai alatt tanító - mesterétől hallott, tette a följelentést, illetve emelte a vádat Protagoras ellen. Diogenes Laertios Pythodorost a Négyszázas autokrator-testület egyik tagját nevezi meg mint vádlót: ³⁾ de Aristoteles hiradása mindenesetre több hitelt érdemel. És ha csakugyan azok miatt vádolták őt be, a miket előadásaiiban mondott, akkor csakugyan nem lehetetlen, hogy nem csupán azért ítélték el őt, mert az egyik művét a fönt idézett szavakkal vezette be, hanem oly tantételért is, a mely rokonságban állhatott a φυσικός-ok tanaival. Jobban el van egyébként terjedve az epigonok irodalmában a másik versio. ⁴⁾ Különösen sietnek értékesíteni e versiót a már keresztény görög írók: Eusebios, Kyrillos, Joannes Chrysostomos, Epiphanius, ⁵⁾ a mi mint buzgalom az atheismus hirdetői ellenében ama kora századokban épp annyira kegyeletre méltó színben tűnik föl, mint a mennyire tekintélyes kútfők fölhasználásában gyökerezik. Hisz nem csak Suidas mondja, hogy τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη, διότι λόγον ποτὲ εἶπεν οὕτως ἀρξάμενος. Περὶ θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι κ. τ. λ. —

¹⁾ Diog. Laert. IX., 51. Hsl. ö. Blass, Gesch. d. a. Bereds. — Mullach, Frgm. Graec. II., 130. kvv.

²⁾ Cramer Anecdot. I., p. 174. εἶτα Πρωταγόραν, Εὐάθλου τινὸς τῶν μαθητῶν συκοφαντήσαντος αὐτόν.

³⁾ Diog. Laert. IX., 54. : κατηγορήσει δὲ αὐτοῦ Πυθόδωρος Πολυζήλου, εἰς τῶν τετρακοσίων. Ἀριστοτέλης δὲ Εὐαθλὸν ψησι. — Hsl. ö. Blass i. h.

⁴⁾ Mullach azt hiszi, hogy csakis a fönnidézett könyv bekezdése miatt ítéltetett el. (Frqm. Philos. Graec. II., LXXI. és 130—1.)

⁵⁾ L. Frqm. Philos. Graec. II. i. h.

de már jóval előbb Cicero ¹⁾ és Minucius Felix ²⁾ is hasonló értelembe nyilatkoztak.

Van azonban az éremnek másik oldala is. Föltéve, hogy Protagorast nem *μετεωρολεσχία*-ért, hanem azért ítelték halálra, mert azt mondotta, hogy nem tudja: vajjon léteznek-e istenek, sem azt, hogy nem léteznek, még ezt föltéve is: vajjon érdekében állott-e a fölvilágosodás ügyének, hogy Athenében ily kegyetlen fanatismussal zárják el a tért, akár egy tisztultabb vallás, pl. a monotheismus elől is? A gondolatszabadságot semmi esetre sem constatálta az az athenei *ἐκκλησία*, mely Protagorast halálra ítéli és könyveit ünnepélyesen a bakó által megégetteti vala. Pedig, hogy ez megtörtént, ezt egy sereg későbbi szerző mellett oly kritikai alaposággal fürkésző író is mondja, mint Sextos Empeirikos: *θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένων τῶν Ἀθηναίων διαφυσῶν καὶ κατὰ θάλατταν πταίσας ἀπέθανε*, ³⁾ és nemcsak Eusebios mondja, hogy *τούτου Ἀθηναῖοι τὰς βιβλους ἐψηφίσαντο καῦσαι* ⁴⁾ és ismét *Ἀθηναῖοι φυγῆ ζημιώσαντες τὰς βιβλους αὐτοῦ δημοσίᾳ ἐν μέσῃ τῆ ἀγορᾷ κατέκαυσαν* ⁵⁾ nemcsak Suidas mondja, hogy *τοῦ δὲ Πρωταγόρου τὰ βιβλία ὑπὸ Ἀθηναίων ἐκαύθη* ⁶⁾ — hanem Cicero is, ⁷⁾ hogy *Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus librique eius in concione combusti*, és Minucius Felix is, hogy *expulerint suis finibus et in concione eius scripta deusserint*. ⁸⁾

Protagoras tehát halálra íteltetett és megégettettek művei, összes művei; tehát a természetről írottak és azon politikai műve

¹⁾ De Natura Deorum I., 23.

²⁾ Octav. c. VIII.

³⁾ Advers. Mathem. IX. 56.

⁴⁾ Chronic. Olymp. 84.

⁵⁾ Praepar. Evang. XIV., 79. — Philostratos (pag. 45 ed Kayser) nem mondja, hogy nem íteltetett el Protagoras, hanem így mondja, hogy: *ὡς μὲν τινες, κριθεῖς, ὡς δὲ ἐνιαῖς δοκαῖ ψήφου ἐπενεχθείσης μὴ κριθέντι*. Arra, hogy halálra íteltetését kétségbevonjuk, egyáltalán nincs ok. Hogy Platon sem »Sokrates apologiá«-jában, sem egyebütt nem szól nyíltabban, ennek oka ama tartózkodás is lehetett, a melyről l. alább.

⁶⁾ Suidas v. Πρωταγόρας.

⁷⁾ Nat. Deor. i. h.

⁸⁾ Octav. i. h.

is, a melyből Aristoxenos tanuságtétele szerint maga Platon is sokat merített. ¹⁾

Mikor történt ez?

Mínthogy a Pythodoros neve előfordúl a Négyszázas autokrator államtestület tagjainak nevei közt, tehát ebből némelyek azt következtetik, hogy ez csakis 411-ben a Négyszázas uralom alatt történhetett. Már a »Demokratie« című művem első kötetében is kifejtettem, hogy ez igazolhatatlan állítás; Aristoteles szerint nem is Pythodoros volt a vádló, hanem Euathlos; most hozzá teszem, hogy kútfőink erre éppen nem engednek már magokban véve sem következtetni: mert Sextos Empeirikos oly kifejezést használ, a melyből az derül ki, hogy az atheneiek *ψήφισμα*, néphatározat folytán ítelték halálra Protagorast és *ψήφισμα*, néphatározat folytán égettették meg az ő könyveit. A Négyszázak uralma alatt azonban néphatározatról szó sem lehetett, mert hisz tudjuk Thukydidésből, hogy a Négyszázak nem hívták egybe egyetlen egyszer sem az *ἐκκλησία*-t. Cicero szintén conciót emleget, valamint Minucius Felix is. Bizonyára nem így fejezték volna ki magokat, kivált Minucius Felix, ha azon forrásokban, a melyekből merítették értesülésöket, nem lett volna *ἐκκλησία*-ról szó. Protagoras elítéltetése, összes műveinek, tehát természetbölcséleti és politikai műveinek elégettetése nem a Négyszázas uralmat terheli, hanem szintén csak a tömeguralmat. Vagy a sikeliai hadjárat szerencsétlen kimenetele és a Négyszázas uralom közti időközben történhetett perbefogatása és elítéltetése, vagy pedig mindjárt a Négyszázas uralom megdőltével, a Theramenes demokrátiájában.

Prodikost Keosból ismerjük, mint sokoldalú sophistát. Hogy foglalkozott politikával, ezt nem csak Aristophanesből értjük meg, de azokból is, a miket már egy tüzetes értekezésemben a görögök politikai irodalmáról bemutatni szerencsém volt; és Prodikos foglalkozott a természeti tüneményekkel is ²⁾ vagy legalább is belevonta ez utóbbiakat az ő erkölcs-bölcséleti fejtegetéseibe oly módon, hogy az államvallás sérelmét vélte

¹⁾ Hsl. ő. További adalék a görögök politikai irodalmának kritikai történetéhez cz. értekezésemmel.

²⁾ Sext. Empir. Adv. Mathem. IX., 18., p., 552 és IX., 52., p. 561.

fölismerhetni ez eszmenetében a vakbuzgó maradiság. *Πρόδικος δὲ ὁ Κεῖος ἤλιον, φησί, καὶ σελήνην, καὶ ποταμούς καὶ κρήνας, καὶ καθόλον πάντα τὰ ὠφελοῦντα τὸν βίον ἡμῶν, οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν, διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὠφέλειαν.*¹⁾ Bizonyára ezért íteltetett, ha hitelt adhatunk Suidasnak, halálra Athenében. Bü-rök-pohárra ítelték, mint mondja Suidas, szintúgy, mint Sokrategest. *Πρόδικος· ἐν Ἀθήναις κώνειον πίων ἀπέθανεν, ὡς διαφθείρων τοὺς νέους.*²⁾ E szerint azért kellett meghalnia, mert megrontotta az ifjakat. Ugyanezen vád emeltetett Sokrates ellen is. De hát mi által rontotta meg az ifjakat? Senkisem fogja azt hinni, hogy az ő nyelvészeti fejtegetései miatt fogták őt perbe.³⁾ Mullach⁴⁾ nem hisz ugyan Suidas e hírének, de ha figyelmesen olvassuk a Platon-féle »Sokrates apologiáját« és hozzávettük Cicero szavait: nem látjuk át, hogy mért kellene Suidasnak éppen e hirasására vonatkozólag, midőn nem áll azzal ellentétben semmi egyéb még hitelesebb forrás, kivételt tennünk a forráskritika szabályai alól. Cicero ugyanis ezt mondja: *Quid? Prodicus Ceus? qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit?*⁵⁾ — És ismét: *Quid de Prodicio Ceo? quid de Thrasymacho Chalcedonio, de Protagora Abderita loquar? quorum unusquisque plurimum temporibus illis etiam de rerum natura et disseruit et scripsit? Azt hiszem Cicero e két helye egymagában véve elég annak igazolására, hogy Prodikos nemcsak természetbölcseleti művet írt, de erkölcs-bölcseleti fejtegetéseiben is nyílt ellentétbe helyezkedett az athenei államvallással. Mi ok sem forog fenn tehát arra nézve, hogy Prodikost — Suidas szavainak alapján —*

¹⁾ Athen. Deipnos. V., p. 220.: καὶ τὴν Προδίκου καὶ Ἀναξαγόρου τῶν σοφιστῶν διαμώχησιν. Prodikos nevének Anaxagoras nevével illetén kapcsolata föltűnő.

²⁾ Suidas v. Πρόδικος.

³⁾ Plat. Euthydem., p. 277. E. — Plat. Protag., p. 340. E., p. 337. A.; Cratyl., p. 384. B.; Meno, p. 75. E. Hsl. ö. Blass i. m.

⁴⁾ Frgm. Philos. Graec. II., LXXVII. »Denique dubium est quod solus Suidas, memoriae prodidit, tantum virum ut juventutis corruptorem cicutam bibere ab Atheniensibus jussum decessisse.« Mullach csak kételyt fejez ki, de nem czáfol. Hsl. ö. Blass i. m.

⁵⁾ De Nat. Deor. I., 42. és De orat. III., 32. Hsl. ö. Minucius Felix c. 21.

azok közé ne sorozzuk, a kik az athenei tömeguralom gondolat-szabadságot nem ismerő vakbuzgalma folytán halált szenvedtek.

Tömeguralmat említék ismét; mert sem a Négyszázas uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt nem történhetett perbefogatása és halála. Ekkor Prodikos már nem volt életben. Kivégeztetése tehát mindenesetre a tömeguralom idejébe esik, valószínűleg a Diopethes néphatározatának meghozatalát követő évtizedekbe. ¹⁾

Archelaos volt az utolsó ion bölcselő Athenében — ἐληξεν ἐν αὐτῷ ἡ φυσικὴ φιλοσοφία — mondja Diogenes Laertios²⁾ — és hozzá teszi elég kritikátlanúl, Σωκράτους τὴν ἠθικὴν εἰσαγαγόντος. Mintha nem irt volna Archelaos után, sőt Sokrates halála után is Platon a világegyetemről Athenében és többé-kevésbé nyomban utána Aristoteles és a peripatetikusok egész csapata! Hanem annyi tény, hogy Archelaosnak, a φυσικός-nak Athenében a Diopethes-féle néphatározat folytán el kellett örökre némülnia, sőt, hogy életét megmenthesse, menekülnie kellett neki is azok dühe elől, a kik felől Plutarchos oly jellemzőleg mondja, hogy »gyüültek a meteoroleschákat.« Ezek, a természetbuvár-gyüülők pedig többséggel rendelkeztek ekkor még az athenei ἐκκλησία-ban: csak az kellett, hogy holmi Diopetheshöz hasonló egyén a tanulatlan tömeg figyelmét a φυσικός-okra, μετεωρολέσχα-*ra* fölhívja és azonnal ismétlődtek mindazon izgalmas jelenetek, a melyeket Anaxagoras perbefogatása előkészítésének alkalmából tapasztaltunk. Archelaos Anaxagoras tanítványa volt, másfelől Sokratesnek ifjúságában vagy akár kevésbé előrehaladott korában egyideig tanítómestere. Zeller kétségbevonja ugyan ³⁾ ennek lehetőségét: ámde Zeller érvei legkevésbé sem győzhetnek meg az ellenkezőről. Hisz azért, mert Sokratesnek más fogalma volt a jogról, s az erkölcsi igazságról, mint a minő elméletet a jog és az erkölcsi igazság, meg a törvények és erkölcsök keletkezéséről Diogenes Laertios Archelaosnak

¹⁾ Hls. ö. Welcker; »Prodicus, der Vorgänger des Sokrates,« a »Rhein. Museum« I., 1., 4. és Cougny de Prodicó Ceo, Socratis magistro, dissertatio. Par. 1858.

²⁾ Diog. Laert. II., 16.

³⁾ L. Sallustius államformái czimű értekezésemet. 1884.

tulajdonít, ezért lehetett még Archelaos tanítómestere Sokratesnek a φυσική φιλοσοφία-ban. Maga Sokrates nyilatkozott e kérdésben, midőn előadta, hogy mért hagyta oda a φυσική φιλοσοφία-t, és mért adta inkább magát az ἀρετή természetének kutatására? Másfelől azt, hogy Sokrates csakugyan Archelaos hallgatója volt egyideig a φυσική φιλοσοφία-ban, ezt oly forrásokból tudjuk, a melyeknek hitelességét, ha nem állanak ellentétben korábbi, szintén hiteles források tanúságtételével, réalphilologiai buváraink egyáltalán nem szokták kétségbevonni.

Ha tehát Archelaos egyfelől Anaxagoras tanítványa, másfelől Sokrates tanítója volt: akkor az ő üldöztetése, perbefogatása és elmenekülése, minden valószínűség szerint, azon évtizedre vall, a melyet Diopethes néphatározatának behozatala nyit és tesz vala az athenei culturtörténelemben annyira emlékezetessé.

Sokrates perbefogatása, elítéltetése és kivégeztetése anyagot szolgáltatott már a görögök szellemvilágában is tüzetes apologiáknak, korunkban pedig egy egész monographiai irodalomnak. »Demokratie« című művem első kötetében én is hozzá szözlöttem e kérdéshez. Nem akarom ismételni azt, a mit ott elmondtam: ¹⁾ csak annyit jegyzek meg, hogy a nagy ethikai üttörő kivégeztetése, bármit mondjanak is az athenei demos önkéntes irodalmi ügyvédei, ²⁾ örökre letörölhetetlen szégyenfoltot sűt az athenei tömeguralomra. Fenséges fényben fognak ragyogni az ő bilincsei a legkésőbb századok előtt is mindenha, — nem úgy azon béklyók, a melyekbe verve jelenik meg az utókor előtt a gondolatszabadság, a maga történelmileg igazolt föltételei szerint. — Nem ismerjük azon esküdtek műveltségi fokát, a kik őt halálra ítélték aránylag csekély szavazattöbbséggel: de meg lehetünk győződve, hogy ha e babszemmel a nagytömeg harminczéven fölüli tagjaiból — minden műveltségi képesítvényre való tekintet nélkül — pusztá találmorra kisorsolt heliasták közt voltak műveltebb állampolgá-

¹⁾ Demokratie I. 393. kv.

²⁾ Forchhammer oda érvelt, hogy az atheneieknek jogukban állott Sokratest kivégeztetni, mert hát, mint ő mondja, Sokrates az atheneiek alkotmányát föl akarta forgatni Hsl. ö. Grote ill. h.

rok, úgy ezek — hacsak titkos, magántermészetű ellenszenv vagy bosszúvágy nem vezette őket, — bizonyára az ő fölmentésére szavaztak volt. Kipótolthatatlan veszteség úgy az alkotmány-, mint a műveltség-történelemre nézve, hogy nem szállott korunkra a phaleroni Demetrios Σωκράτους ἀπολογία-ja: ha előttünk feküdnék, kétségen kívül több oldalú értesülés-sel, és kevésbbé leplezett tényálladékkal ismerkedhetnénk meg ezen végzetterhes pörből, mint ez különben a ránk szállott irodalmi hagyaték folytán most történhetik.

Ama vádpontok, a melyeket Platon, Xenophon és mások fölhoznak, részben szerfölött kicsinyesek egy modern gondolkodó szemében; meglehet, nem voltak azok a babszemmel kisorsolt athenei esküdtek egynémelyikére nézve. Oly alantas műveltségi fokon álló atheneiek, a kiknek tömeges tetszésére számít vala Aristophanes, midőn a »Felhők«-ben a természetbuvárló bölcselőkre uszítja vala a tömeg bösz szenvedélyeit:

δίωκε, βάλλε, παῖς πολλῶν οὐνεκα
 μάλιστα δ' εἰδώς, τοὺς θεοὺς ὡς ἡδίκουν¹⁾ —

az ily alantas fokon álló atheneiek elégséges vádnak tarthaták Sokrates elítéltetésére még azon gyermekes pletykát is, hogy Sokrates Homerosnak azon sorát szereté szavalgatni, a melyben bottal veri, hogy rendre szoktassa a közembert a fejedelem. És ha nem is láthatunk már bele manap a Sokrates elítéltetésére szavazott athenei esküdtek lelkének mélyébe, annyit mégis megérthetünk, hogy sem azon vádpontra, hogy Sokrates »mindent kutat, a mi az égben és a föld alatt« van, nem mondotta ki egy athenei esküdt sem, hogy hát szabadon kutathatja az ember mind az ég tüneményeit, mind pedig a földalatti dolgokat Athenében, sem pedig azon vádpontra, hogy Sokrates éles bírálat alá veszi az athenei állami közegeknek babszemmel sorsoltatását, nem emelkedett hang, a mely erre azt felelte volna, hogy hát szabad Athenében az államintézményeket bármily tárgyilagos bírálat alá venni, hogy azután czélszerűbb államintézmények elérhetése végett

¹⁾ Aristoph. Nub. 1509—10.

előkészíthesse a közvélemény az alkotmányos reformot. Sokratesre nem talált az a vádpont, hogy nem tiszteli az athenei államvallás isteneit, mert hát meghatóbb tanújeleit alig adta még vallásos kegyeletének abban az időben Athenében ember, mint ő. Nem talált rá ama vádpont sem, hogy a természeti tüneményeket és ezek okait fürkészsgeti: mert, a hogy Platon Ἀπολογία-jából nem kevésbbé kiténik, mint Xenophon Ἀπομνημονεύματα-jából, ha foglalkozott is kora fiatalságában a természet buvárlásával, évtizedek óta teljesen szakított volt már a φυσική φιλοσοφία-val és a természetbuvárok tanaival, törekvéseivel minden solidaritást a leghatározottabban visszautasított. Szintén minden alap nélkül vádolták roszhiszemű dialektikai fogásokkal. Hisz ő vetette ezt a sophisták szemére! A minék alapja volt: ez abban állott, hogy Sokrates, mint politikai reformeszmék elméleti előharczosa, azt mondotta, hogy ha alkalmas hajókormányosra akarunk szert tenni, vagy valami-revaló építőmesterre vagy fuvolyásra, hát nem babszem-sorsolás által szemeljük ki magunknak az alkalmas egyéneket: mért ruházza át tehát az athenei nép az államhatalom kezelését oly egyénekre, a kiknek képességéről mi sem nyujthat biztosítékot az államnak, a közjónak, hanem csak az, hogy az államhivatalok betöltésénél fekete vagy fehér babszem esik a jelentkezőkre? — Ἀλλὰ νῆ Δία, ὁ κατήγορος ἔφη, ὑπερορᾶν ἐποίει τῶν καθεστῶτων νόμων τοὺς συνόντας, λέγων ὡς μαρὸν εἶη τοὺς μὲν τῆς πόλεως ἄρχοντας ἀπὸ κυάμου καθιστάναι, κυβερνήτη δὲ μηδὲνα ἐθέλειν χρῆσθαι κυαμευτῶ, μηδὲ τέκτονι, μηδ' αὐλήτῃ, μηδ' ἐπ' ἄλλα τοιαῦτα, ἃ πολλῶ ἐλάττονας βλάβας ἀμαρτανόμενα ποιεῖ τῶν περὶ τὴν πόλιν ἀμαρτανομένων· τοὺς δὲ τοιοῦτους λόγους ἐπαίρειν ἔφη τοὺς νέους καταφρονεῖν τῆς καθεστῶσης πολιτείας, καὶ ποιεῖν βιαίους. 1) Ezt Sokrates csakugyan hirdette évtizedeken át: és mert ezt tenni volt elég erkölcsi bátorsága, ezért sujtották őt azon váddal, hogy a fönnálló alkotmány megvetésére tanítja az ifjakat! Ez lehetett a legnyomatékosabb érv az athenei esküdtek szemében. Ámde nemcsak e körülmény mutatja, hogy nem volt gondolatszabadság Athenében az ő perbefogatása és elítél-

1) Xenoph. Memorab. I. 2. 9. L. »Demokratie« című művem I. kötetét 694. köv. 11.

tetése alkalmával — hisz már értekezésem elején kifejtettem, hogy Athenében a szólásszabadság csakis a főnnálló alkotmány keretén belüli dolgokra, hogy úgy mondjam, a napi politikára vonatkozólag volt korlátlan, néha egész a féktelenségig. — Hogy nem volt szabad Athenében a természeti tünetmények okait fürkészni, fejtegetni, ezekről elméleteket közrebocsátani még a Kr. e. IV. században sem: ez éppen a Sokrates peréből világlik ki a legfényesebben. Mert ha nem is találta a vád Sokratesre természetbúvárlat miatt: mindazáltal tény, hogy a természetbúvárlat — e per tanúsága szerint — már magában főbenjáró vádra szolgáltatott tényálladékokat Athenében. Sokrates kutatja az ég tüneteit, Sokrates kutatja a föld alatti dolgokat: ezért Sokrates megérdemli, hogy halállal büntetessék. Ez, azt hiszem, eléggé jellemzi a helyzetet. Azt mondják, Sokratest nem ítélték volna halálra, ha nem ingerelte volna föl vádbeszéde által még jobban maga ellen a bírakat. Meglehet, nem tagadom. Ámde ez nem változtat a helyzeten. A mely államban főbenjáró vádat képezhet a természeti tünetmények fürkészése és ezek okainak fejtegetése: abban az államban nem teljes, de sőt nagyon is csonka a gondolatszabadság.

Sokrates működése több évtizedre terjedt. Átélt a periklesi kort, az ephialtesi korszak hanyatlási éveit, Kleon és Hyperbolos korát. Átélt a Négyszázás uralmat, Theramenes demokratiáját, a Harmincz zsarnok rémuralmát; nem érte őt azonban sem a Négyszázás uralom alatt, sem a Harmincz zsarnok alatt semmi baj; legfőlebb Kritias érezte, ez elvetemült tanítványa, vele személyes haragját — hisz Kritias tilalma λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν Sokratesre nem, hanem csak is a szónokművész sophistákra vonatkozott, — nem érte, mondom, e nagy ethikai úttörőt némi személyes haragból eredő kellemetlenségen kívül még a Harmincz zsarnok alatt sem semmiféle nagyobb mérvű baj: a tömeguralomnak, az Eukleides archon új korszakával helyreállított Tisamenos-féle tömeguralomnak lőn föntartva, hogy esküdt bíróság elé állíttassa Sokratest és esküdtszéki, heliastikus népbíróság által hozott ítélet alapján nyujtsa neki a gyötrelmes halált hozó bürökphárt! (399. Kr. e.) Sokrates kivégeztetése után szünetel

ugyan egy kissé a természetbuvárló bölcsészek üldöztetése, de korántsem szűnik meg az még egészen. Nehéz nyomás sulyosodott az athenei tömeguralom intézményeinél és szelleménél fogva még Platon tanítói és írói működésére is. Ugyanazon tömeg, a mely Andokidest, Kinesiaszt *περὶ ἀσεβείας* perbefogatja vala holmi pajkos kifakadásokért, vagy a mysteriumok szent titkainak kigúnyolásáért, ugyanezen tömeg lelki szegénysége, tanulatlansága volt annak akadályja is, hogy Platon Athenében a maga tanaival nyiltabban, ünnepélyesebben fölléphessen, és műveiben a világ-egyetemről kevésbé leplezgetve, minden homályosdi körülírás nélkül szólhasson. Platonnak nem jutott még hely Athen fenséges középületeinek bensejében; a bejárat előtt, a külső oszlopcsarnokokban kellett neki is még megvonúlnia a maga hallgatóival, mielőtt az Akademosék kertjében és házában biztosságban érezheté magát az ő tanítómeszteri tisztében. Szint így, ily okok folytán jutott osztályrészül Aristotelesnek is a *περίπατος* és egyéb bölcselők iskoláinak többé-kevésbé hasonló külső vagy magán-helyiség. Már Matter figyelmeztetett e körülményre, és ennek folytán alkalmat remélek találni még e kérdésnek tüzetesebb kifejtésére. Aristoteles sem kerülhette el a *περὶ ἀσεβείας* pert. Azt hiszik, hogy az aterneusi Hermeiasra irt költeménye, illetőleg ennek paiანი czime miatt fogták perbe, és ugyan annyival inkább, minthogy azzal is gyanúsították, hogy, mint Nagy Sándor hajdani nevelője, kezére dolgozott a makedonoknak. Én azonban azt hiszem, hogy összes természetbuvári működése sokkal ismeretesebb és államvallás-ellenesebb volt, semhogy a makedon uralom alól fölszabadult tömeguralom ezt egy könnyen megbirta volna neki bocsátani. Elmenekült tehát a per elől (322?) és soha nem tért többé vissza Athenébe. Jobban ismerjük azon üldöztetéseket, a melyeknek Athenében a bölcselők a Polysperchon segítségével Antipatros uralma alól fölszabadult tömeg részéről voltak ismét kitéve. Azon törvény meghozatalát értem, a melyet Sunionbeli Sophokles, Amikleides fia hozott javaslatba; a mely elfogadtatván, s törvényerőre emeltetvén, Aristoteles nagyérdemű utóda, Eresosbeli Theophrastos és vele a bölcsészek egész serege volt kénytelen elmenekülni Athenéből. A »Demokratie« című művem első kötetében kimutattam, hogy ez a

Sophokles-féle törvény megalkotása semmi esetre sem eshetik phaleroni Demetrios epistasiájának éveibe (317—307. Kr. e.) hanem minden valószínűség szerint a Polysperchon pártfogása alatt helyreállított tömeguralom idejébe vagyis 318-ba esik. Demochares, Demosthenes tulajdon urokaöccse, volt a néppárt részéről e culturelles merényletben a mozgató; sunioni Sophokles az ő támogatásával vitte keresztül az ő bölcsész-irtó törvényét; sunioni Sophokles törvénye így hangzik: A bölcselők közül senki sem alapíthat, tarthat fönn iskolát, ha csak neki tanács és nép ezt meg nem engedi, ha pedig nem, halál legyen a büntetése. *Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον εἰσενεγκόντος μηδένα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀφηγεῖσθαι, ἂν μὴ τῆ βουλῆ καὶ τῆ δῆμοφ δόξῃ, εἰ δὲ μὴ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν.* ¹⁾ Nem magában álló tudósítás ez: Polluxnál is nyoma van e törvénynek, meg Athenaiosnál is. Pollux ²⁾ így szól: ἐν ᾧ τινὰ κατὰ αὐτῶν προσιπῶν ἐπήγαγε· μὴ ἐξεῖναι μηδενὶ τῶν σοφιστῶν διατριβὴν κατασκευάσασθαι. Tehát Pollux föltétlen eltiltását constatálja minden sophista-iskolának. Ne vezessen egyébiránt bennünket félre a σοφιστῶν kifejezés. Akár az athenei törvényhozás műnyelvét használja Pollux, akár a saját egyéni nyelvezetét a fönközölt szavakban: a σοφιστῶν kifejezés semmi esetre sem áll ellentétben itt a Diogenes Laertios által használt φιλοσόφων kifejezéssel; hisz sophistának nevezték még a későbbi görög írók is itt-ott azokat, a kiket mí, mint valódi komoly bölcselőket ismerünk. — Athenaios ³⁾ szavaiból meg azt érthetők, hogy sunioni Sophokles nem törvényt alkottatott, hanem csak egy évre szóló néphatározatot, — φήγισμα-t fogadtatott el az athenei ἐκκλησία-val: καὶ Σοφοκλῆς δὲ τις φήγισματι ἐξήλασε πάντας φιλοσόφους τῆς Ἀττικῆς, καθ' οὗ λόγον ἔγραψε Φιλων, ὁ Ἀριστοτέλους γνώριμος, ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Σοφοκλέους Δημοχάρους πεποιημένος, τοῦ Δημοσθένους ἀνεψίου. Ez sem lehetetlen: meg lehet ugyanis, hogy sunioni Sophokles előbb néphatározatot fogadtatott el, a czélból, hogy Attika területéről az összes bölcselők kiüzetessenek, és azután tán ugyancsak ezen népha-

¹⁾ Diog. Laert. V., 38.

²⁾ Poll. IX., 42.

³⁾ Athen. Deismos. XIII., p. 610 F.

tárzat utasítása folytán alkottatott törvény azon megszorítással, a mint azt Diogenes Laertios előadja. Mert hogy törvény is alkottatott a bölcselők ellen, ez nem csak Diogenes Laertiosból tűnik ki, de kitűnik Alexis komikus költő soraiból is, a midőn színpadra hozván a kikergetett bölcselőket, így kiáltat föl a karral, Ἰππεὺς című vígjátékában:

τοῦτ' ἔστιν Ἀκαδήμεια, τοῦτο Ξενοκράτης,
 πόλλ' ἄγαθα δοῖεν οἱ θεοὶ Δημητρίῳ
 καὶ τοῖς νομοθέταις, διότι τοὺς τὰς τῶν λόγων,
 ὡς φασί, δυνάμεις παραδιδόντας τοῖς νέοις
 εἰς κόρακας ἑρῶειν φασὶν ἐκ τῆς Ἀττικῆς.¹⁾

»Ilyen az Akadémia, ilyen Xenokrates!«

»Bőven áldják meg az istenek Demetriost és a nomothetákat, azért, hogy kiűzték Attikából és a manóba kergették ezeket a világ-csalókat, a kik azt kürtöltgették, hogy nagyra képesek növelni a beszéd hatalmát az ifjúságban!«

Alexis tehát nomothetákról beszél, úgy de a nomothetáknak mi közük lett volna a pusztá φήρισμα-hoz, néphatárzathoz? Nomotheták az athenei államban csakis akkor és az által folytak be az államhatalom gyakorlásába, ha törvény alkotásáról volt szó. Mert hisz ők, a nomotheták voltak Athenében a tulajdonképi törvényhozók. Részemről, mondom, csakis akkép vélem Diogenes L. és Athenaios szavainak összeütkezését eligazíthatni, ha belenyugszunk azon fölvételbe, hogy sunioni Sophokles először néphatárzati javaslatot adott be, a mely φήρισμα-vá emeltetvén, egyúttal elrendeltetett, hogy a nomotheták által ez irányban törvény alkottassék. De tanulunk mi egyebet is Alexis vígjátékának idézett töredékéből. Megtudjuk belőle először is azt, hogy e rendszabály nem csupán egyes bölcselőket, de valamennyi Athenében tartózkodó bölcselőt sujtotta, még pedig oly kiméletlenül, hogy elmenekültek Athenéből valamennyien, még azok is, a kiknek különben talán megengedte volna az athenei tanács és nép, hogy ott maradhassanak és előadásait folytathassák. Úgy vagyon, Sophokles

¹⁾ Athen. Deipnos. XIII. p. 670. E. Hsl. ö. Fragm. Comic. Graec. ed. Bothe-Meineke és »Demokratie« I. 724. k. w.

törvénye folytán, vagyis tán helyesebben, e törvénynek meghozatala miatt, elmenekültek Athenéből nem csak a peripatetikuskok, élükön magával Theophrastossal, a ki ellen Phokion bevádlója Agnonides pert is indított *περὶ ἀσεβείας*, hanem Platon iskolájának, az Akadémiának bölcselei is, köztök maga Xenokrates. Hogy Agnonides csakugyan perbe fogatta Theophrastost *περὶ ἀσεβείας*, és hogy ennek, vagy már magának a sophoklesi törvénynek következtében csakugyan valamennyi bölcselel oda hagyta Attikát, ezt megerősíti Diogenes Laertios: ¹⁾ Ἄγνωνίδης τολμήσας ἀσεβείας αὐτὸν γράψασθαι, μικροῦ καὶ προσῶφλεν, — τοιοῦτος δὲ ὢν, ὅμως ἀπεδήμησε πρὸς ὀλίγον καὶ οὗτος, καὶ πάντες οἱ λοιποὶ φιλόσοφοι. — Másfelől azt értjük meg Alexis vígjátékának töredékéből, hogy Demetriosnak a bölcselek ellen hozott rendszabályokban jelentékeny része volt. Eddigelé azt hitték, hogy e Demetrios nem lehetett más, mint phaleroni Demetrios, a ki mint a Kassandros helytartója 317-től 307-ig állott élén, egyúttal választott epistatesi minőségben, az athenei államnak. Clinton ²⁾ és Meineke ³⁾ ez értelemben sunioni Sophokles törvényének megalkotását 316-ra helyezik Kr. e. Miután pedig ez a törvény egy év mulva már visszavonatot és sunioni Sophoklest öt talentomnyi pénzbírságra ítélték, sőt Theophrastost és az összes többi bölcseleket is néphatározat által visszahívták — ἀλλὰ αὐθις ἐπανήλθον εἰς νέωτα, Φιλίωνος τὸν Σοφοκλέα γραφαιμένου παρανόμων ὅτε καὶ τὸν νόμον μὲν ἄκυρον ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν κάθοδόν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐψηφίσαντο, ἵνα καὶ Θεόφραστος κατέλθῃ, καὶ ἐν ὁμοίαις ᾄ. ⁴⁾ — tehát Clinton és Meineke követői azt állítják, hogy a bölcselek elleni törvény visszahuzása 315-ben történt. Teljesen alaptalan az ily fölvetel. Demetrios Phalereus tíz évi helytartóskodása alatt, 317-től 307-ig teljes mérvben ura volt az athenei államéletnek, a Munychiába elhelyezett makedon helyőrség fedezete alatt, és így az athenei nép a bölcselek ellen ily embertelen törvényt

¹⁾ Diog. Laert. V., 38. H. I. ö. »Demokratie« L, i. h.

²⁾ Clinton, Fasti Hellenici ad. a. 316.

³⁾ Hist. Crit. Com. Gr. p. 394.

⁴⁾ Diogenes Laertios, V., 38. H. I. ö. Athen. Deipnos. i. h. Euseb. i. h.

csakis Demetrios Phalereus tudtával és hozzájárulásával lett volna képes 316-ban létrehozni. Ámde föltehető-e Demetrios Phalereusról, a ki nem csak maga is bölcselelő, peripatetikus bölcselelő, Aristoteles tanítványa, Theophrastos tanítványa és benső barátja, de különösen Xenokratesnek is jóakarója volt ¹⁾ — föltehető-e mondom, e bölcselelő-államférfiről, hogy ő hozzájárult volna, éppen akkor, midőn ő állott az atheni állam élén, makedon helyőrség védve alatt, — föltehető-e, hogy ő hozzájárult volna ily botorúl szennyes és embertelenül bamba törvény alkotásához? Hisz éppen ő, phaleroni Demetrios volt az, a kinek culturbarát, sőt egyenesen haladásért lelkesülő kormányzata alatt estek le a béklyók a gondolatszabadságról Athenében. Éppen ő volt az, a ki megnyitotta a középületek belsejét is végre-valahára a bölcselelők előadásainak, míg annak előtte a bölcselelők Athenében hozzá sem fértek a középületekhez, hanem ha nem akarták magokat megvonni magánházakban, magánkertekben, legfőlebb a középületek előcsarnokaiban voltak hallgatóikkal együtt bujkálva élvezni kénytelenek, a tanítás szabadságát Athenében. Éppen az ő tizévi kormányzása folyamában léphettek a nyilvánosság elé és virágoztak föl, nem csak az Akadémia és a Peripatos, de a Stoa és Epikuros iskolája is. És ő volt az, a kinek buzdításával és támogatásával Philemon és Menandros — részben az Anaxagoras-Euripides-féle szabadelvűbb világnézetből táplálkozva — az új attikai vígjáték korszakát megnyitották, éppen úgy hirdetve az emberek egyenlőségét, mint a természetbúvárlat magasztosságát. Igen Demetrios Phalereus volt az, a ki az éhező bölcselelő Kratest táplálta, Xenokratest a szolgaságból kiváltotta, Kitioni Zenont hallgatóival a Ποικιλη-be bebocsátotta, Theophrastos előtt a Lykeion belsejét megnyitotta, sőt annak tanhelyiségévé emelhetését fényes anyagi bőkezűséggel lehetővé tette, Epikurosnak irigyelt kényelmű tanhelyiség és kert megvásárolhatását megkönnyítette, és — a mi tán leginkább jellemző az ő gondolkodásmódjára, ő volt az, Demetrios Phalereus, a ki Theodoros bölcselelőt, a hirhedt és üldözött szabadgondolkodót, az Areiospagosra való hurczoltatástól megmen-

¹⁾ L. Demokratie I., 542. k. w.

tette — παρ' ὀλίγον ἐκινδύνευσεν εἰς Ἄρειον εἰσαχθῆναι πάγον, εἰ μὴ Δημήτριος αὐτὸν ὁ Φαληρεὺς ἐῤῥουσατο. ¹⁾

És egy ily államférfiú, a ki maga is író volt, a bölcse-
lők egy ily meleg barátja, a ki tüzetes Σωκράτους ἀπολογία-t
irt e nagy ethikai úttörő gyilkosainak örök megbélyegzésére,
éppen ő, Demetrios Phalereus esett volna annyira kétségbeejtő
ellentétbe saját legbensőbb énjének egész lényével, hogy éppen
ő járult volna hozzá, saját, mondhatni, korlátlan uralmának
folyamában a bölcselelőknek, az összes Athenében működő böl-
cselelőknek ilyenén embertelen üldözéséhez? Ez hihetetlen.
Józan kritika, a mely számol a helyzet tényezőivel, nem fogja
ezt lehetőknek tartani soha. És éppen azért ki kell mondanunk,
minden habozás nélkül, hogy nem Demetrios Phalereus az, a
kinek Alexis a vígjátékíró köszönetet szavaz ama töredékében
az összes bölcselelők elűzetéséért. De hát ki ez a Demetrios,
a kiről Alexis beszél? Nem-e Demetrios Poliorketes, a ki el-
űzte phaleroni Demetrios-t Athenéből 307-ben Kr. e.? Van-
nak, a kik azt hiszik, hogy sunioni Sophokles törvénye 306-ban
alkottatott meg, és egy év múlva, tehát 305-ben helyeztetett
érvényen kívül. Így Luzac, Hoffmann, Bergk és Matter. Ámde
még ha Xenokrates elhalálozási éve nem állana is biztosan
a 116. Olympias 2 évére megállapítva, ²⁾ még ez esetben is nagy
nehézséggel járna annak megfejtése, hogy mi vihette volna
Demetrios Poliorketest, e szintén tanulmánykedvelő fejedelmet
arra, hogy megengedje az összes bölcselelők kiűzetését Athe-
néből: hisz azért, mert Lysimachos király kiűzte a bölcselelő-
ket a maga birodalmából, nem következik még, hogy Deme-
trios Poliorketes is, a mechanika leleményes kedvelője, hasonló
culturelles politikát követtetett legyen a pártfogása és ellen-
őrzése alatt álló athen-i tömeguralomban; egyébiránt Xeno-
krates elhalálozási évének biztos chronologiai adata már magá-

¹⁾ L. Demokratie I. 524. k. w. — Holm ellenkritikáira majd meg-
teszem másutt megjegyzéseimet. (L. Revue Historique 1885. máj.—jún.
füzet.) — Hogy Grote egészen más színben látja Demetrios-t, ez természe-
tes. Egyébiránt Grotenak — azt merem hinni — fölfogását eléggé ismeri
a szak-kritika, semhogy az ő czáfolgatásába még e helyütt is bele kel-
lene bocsátkoznom.

²⁾ Fragm. Comic. Graec. Alexis fr. ed. Bothe u. Meineke. L. De-
mokratie. I. il. h.

ban sem enged meg egy ilyféle fölvételt. Xenokrates szerepel még Alexis Ἰππεὺς-ében; de ha ő a 116. Olympias 2-ik évében halt el, Demetrios Poliorketes pedig a 118-diki Olympiasban jutott uralomra Athene fölött: akkor a bölcselek kiűzetése-ért, mely ezen fölvétel szerint 306-ban, tehát Demetrios Poliorketes alatt történt volna, nem adhatott hálát a költő Demetrios Poliorketesnek kapcsolatban Xenokratessel, a ki már a 116. olympiasnak 2. évében elhalálozott, holott Demetrios Poliorketes, mint mondom, csak a 118. olympiasban jutott uralomra Athene fölött.

Szóval, minden fölvétel között a legvalószínűbb az, hogy az Alexis által emlegetett Demetrios nem azonos sem a Phalereussal, sem a Poliorketessel, hanem egy más Demetrios, valószínűleg azon ifjabb Demetrios, a ki már az új vigjátékhoz tartozik, és a ki maga is részt vett a bölcselek szinpadi üldözésében, — sunioni Sophokles pedig a Polysperchon-féle tömeguralom évében, vagyis 318-ban alkottatá meg a maga törvényét a bölcselek ellen, és 317-ben a Demetrios Phalereus culturbarát kormányzása alatt azután, 317-ben visszavonták Philion indítványa folytán. Más szóval az eredmény ismét csak oda fut ki, hogy ez esetben is a tömeg-uralom volt az, a mely a bölcseleket kiűzte Athenéből, és ha ἐκκλησία-ban határozottatott is el, hogy a bölcselek visszahívassanak, sunioni Sophokles pedig őt talentomnyi birságra íteltetett: úgy ez csakis egy oly bölcselel-államférfiú belátásának és erélyének volt köszönhető, mint a minő phaleroni Demetrios volt ¹⁾

A tömeguralom szabadabban lélezett, valahányszor Demetrios Poliorketes távol volt Athenétől. A bölcseleket nem merte ugyan már oly embertelenül üldözőbe venni, mint Perikles, majd Kleon, Hyperbolos és Polysperchon idejében; de nevetségessé tette a szellemvilág legkomolyabb munkásait még a harmadik században az athenei vigjáték, a hol neki erre csak alkalom kínálkozott. Anaxippos azt mondatja a szinpadon, hogy a bölcselek csak szavak dolgában élelmeselek, ha

¹⁾ Antipatros nem űzte ki a bölcseleket Athenéből, hanem csak a »szónok-versenyeket« — *ρήτορικοὺς ἀγῶνας* — szüntette be, azaz eltiltotta a rhetor-sophisták iskoláit és fölfüggesztette valószínűleg a heliastikus népbíráskodást is. L. »Demokratie« I. 535. és jegyz.

tetre kerül a dolog, akkor ők úgy viselik magokat, mint oly emberek, a kiknek nincs helyén az eszköz:

Οἱμοι; φιλοσοφεῖς· ἀλλὰ τοὺς
γε φιλοσόφους
ἐν τοῖς λόγοις φρονούντας
εὐρίσκω μόνον,
ἐν τοῖσι δ' ἔργοις ὄντας ἀνόητους ὄρω.

Nevetségessé teszik ugyancsak az új vigjátékban a bölcselőket Theognetos is, meg Baton. ¹⁾ A ki a magasabb szellemi munkát, a természetbuvárlatot még vigjátékban is diszcsóíti, az csak Menandros, meg Philemon. ²⁾

A bölcsészeket újra perbe fogják, s népbírószágilag elítélik Athenében, midőn Olympiodoros fölszabadítja a várost a makedon főnhatóság alól. Stilpon bölcselőt nemcsak a szinpadon gúnyolja ki Dipilos, ³⁾ perbe fogják őt is *περὶ ἀσεβείας* — nemcsak a Pallasra mondott élcze — *θεοῦς δὲ εἶναι τοὺς ἄρρενας* — miatt, de egyáltalán az ő nagyon is szabadröptű eristikájáért és száműzetésre ítélik — *ἐσκόφθη δὲ ὑπὸ Διπίλου τοῦ κωμικοῦ ἐν δράματι Γάμφ.*

Στίλπωνός ἐστι βόσμαθ' ὁ Χαρίνου λόγος καὶ μέντοι τοὺς Ἀρεοπαγίτας εὐθέως αὐτὸν κελεῦσαι τῆς πόλεως ἐξελθεῖν. Diogenes Laertios szerint az Areopagiták rendeletére rögtön el kellett hagynia a várost (a miért élcelődni mert az athenei államvallás szertartásai fölött). Maga Diogenes Laertios e helyének a nyelvezete már elárulja, hogy itt nem correct tudósítással állunk szemben; hisz nem egyes areiopagiták rendelkeztek rendőrbíróilag hanem az Areiospagosoni tanács testülete. ⁴⁾ A legjellemzőbb culturpolitikai ténye a fölszabadult atheni tömeguralomnak egyébiránt az volt, hogy a midőn Olympiodoros győzelmes csapatai az újjongó városba bevonul-

¹⁾ Theognet. ap. Athen. III., p. 104. B. (ἐν Φόσματι ἢ Φιλαργύρω — Athen., p. 103 C.)

²⁾ L. Demokratie I., i. h.

³⁾ L. Demokratie I., i. h.

⁴⁾ Diog. Laert. II., 120.; Diog. Laert. II., 116.; Hesych. Frgm. 20. (Frgm. Histor. Graec. IV., p. 175. Müll.).

tak, azonnal neki rontottak Epikuros kertjének, s azt az épületekkel együtt ugyancsak megrongálták.

Körülbelül ebbe az időbe eshetett, midőn samosi Aristarchos fennen hirdette azon tant, a melynél magasztosabb csillagászati elméletet nem ismer évezredek történelme, — azon tant tudniillik, hogy a föld nemcsak saját tengelye körül forog, de forog a nap körül is, és a nap egyike az álló csillagoknak — μένειν τὸν οὐρανὸν ὑποτιθέμενος, ἐξελίττεσθαι δὲ κατὰ λοξοῦ κύκλου τὴν γῆν, ἅμα καὶ περὶ τὸν αὐτῆς ἄξονα διουμένην.¹⁾ Vagy, mint Archimedes a maga Ψαμμίτης-ében mondja: ὑποτίθεται γὰρ τὰ μὲν ἀπλανῆ τῶν ἀστρων, καὶ τὸν ἄλιον μένειν ἀκίνητον, τὴν δὲ γῆν περιφέρεσθαι περὶ τὸν ἄλιον κατὰ κύκλου περιφέρειαν, ὅς ἐστιν ἐν μέσῳ τῷ δρόμῳ κείμενος, τὰν δὲ τῶν ἀπλανῶν ἀστρων σφαῖραν περὶ τὸ αὐτὸ κέντρον τῷ ἄλιῳ κειμένην, τῷ μεγέθει ταλικαύταν εἶμεν, ὥστε τὸν κύκλον, καθ' ὃν τὰν γῆν ὑποτίθεται περιφέρεσθαι, τοιαύταν ἔχειν ἀναλογίαν ποτὶ τὰν τῶν ἀπλανῶν ἀπόστασιν, οἷαν ἔχει τὸ κέντρον τᾶς σφαίρας ποτὶ τὸν ἐπιφανείαν.²⁾ Pseudoplutarchos³⁾ és Stobaios⁴⁾ is fölemlítik, hogy Aristarchos a földnek a nap körüli mozgását tanította; ez utóbbi ugyanis ezt mondja: Ἀρίσταρχος τὸν ἥλιον ἴστησι μετὰ τῶν ἀπλανῶν, τὴν δὲ γῆν κινεῖ περὶ τὸν ἡλιακὸν κύκλον.

Plutarchos szerint assosi Kleantes indítatva érezte magát fölhívni a helleneket, hogy fogják perbe e tana folytán samosi Aristarchost περὶ ἀσεβείας. Mert hát e tana által, mikép magát kifejezte, meg merte mozgatni a világegyetem központi nagy éστία-ját, már t. i. a földet: ὡσπερ Ἀρίσταρχον φέτο δεῖν Κλεάνθης τὸν Σάμιον ἀσεβείας προκαλεῖσθαι τοὺς Ἑλληνας, ὡς κινεῶντα τοῦ κόσμου τὴν ἑστίαν. Plutarchos ez iratában a legjobb forrásokból szokott meríteni, és ámbár más oldalról nem látjuk e hirasát tüzetesebben kifejtve: még sincs jo-

¹⁾ Plut. de facie lunae c. 6.

²⁾ Archimedes, de larenae numero.

³⁾ Placit. Philos. II., 24.; hsl. ö. Plut. Platonic. Quaest.

⁴⁾ Eclog. phys. p. 534. — Aristarchos érdemei a tudomány körül még ma sincsenek kellő réalphilologiai éllel méltányolva; pedig a hellen polgárisodás kérdésén kívül még egyéb nagy fontosságú kérdések is bensőleg függenek össze az ő halhatatlan érdemeivel. L. »Demokratie« című művem I. köt., 564. és jegyz. Hsl. ö. Schiaparelli és Gruppe »Die kosmischen Systeme der Griechen.« X. f.

gunk annak hitelességét kétségbevonni. Mullach nem vette föl Plutarchos e nagyérdekű híradását Kleantes ama kritikai életrajzába, a melyet a »Fragmenta Philosophorum Graecorum«-ban közzé tesz vala;¹⁾ e körülmény azonban éppen oly kevésbé gátolhat meg bennünket Plutarchos híradása hitelességének tudomásul-vételében, mint ahogy nem ronthatja le annak hitelességét Diogenes Laertios, a ki szerint Kleantes a napot a világegyetem vezérmozzanatának nevezte — τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ κόσμου Κλεάνθης φησὶ τὸν ἥλιον.²⁾ Nem vonhatjuk tehát a kritika szabályai szerint kétségbe, hogy Kleantes Aristarchost περὶ ἀσεβείας akarta perbe fogatni, és ha ez nem történt meg Athenében, úgy meg lehetünk győződve, hogy ez nem annyira az athenei tömeguralom érdeme, mint azon főnhatóság következménye volt, melyet fölvilágosult makedon fejedelmek gyakoroltak az athenei tömeguralom fölött ez időben. Kleantes ugyanis 264-ben lett a Stoa főnökévé, Aristarchos pedig, ki Ptolemaios³⁾ szerint 280-ban észlelt egy nyári solstitiumot, és 240 körül halálozott el: tehát minden valószínűség szerint már 264-en innen történt meg Kleantes e merénylete, miután korábban, mint ahogy a Stoa főnöke lón, aligha tartotta volna ő, a φρεάντλης, czélszerűnek ily váddal lépni föl egy távollevő csillagász ellen; hisz ő, mikép Diogenes Laertiosból tudjuk, ekkor még sokkal inkább el volt a maga anyagi sanyarúságával foglalta, semhogy illetén szereplésre gondolhatott volna. Csak az esetben tehette volna ezt, ha az athenei sykophanták módjára szennyes érdekből vetette volna oda magát eszközül a szűkkeblű maradi türelmetlenségnek.

262-ben került Athene, éhség folytán, ismét makedon főnhatóság alá. Az ezutáni századok folyamában üldözték-e a bölcselőket? Nem tudjuk. Plutarchos (50 évvel született Kr. u.) főnnemlített szellemes iratában azt mondja a párbeszéd egyik szereplője, hogy jól vigyázz, nehogy az ilyen (csillagászok beszéddel) ἀσεβεία perbe keverj bennünket — μόνον,

¹⁾ Frgm. Philos. Graec. I., 148. kvv.

²⁾ Diog. Laert. VII., 139.

³⁾ Ptolem. Syntag. III. c. 2., hsl. ö. Ideler über d. Verh. d. Copernicus zum Alterthum, és Gruppe i. h.

εἶπεν, ὦ τάν, μή κρίσιν ἡμῖν ἀσεβείας ἐπαγγείλῃς.¹⁾ Ebből tehát azt következtethetnők, hogy még Plutarchos idejében sem volt tanácsos Athenében oly csillagászati fejtegetéseket főnhangon kockáztatni, a melyek éles ellentétben látszhattak állani az államvallással. Tüzetes, concret ἀσεβεία-perekbe bonyolított bölcseleokról mi azonban sem a makedon, sem a római korszakból nem birunk tudomással. Ama nagymérvű fényüzésről hallunk már ezentúl csak, a melyet a bölcselek dúsgazdagon berendezett kéjlakaikban, kertjeikben, asztalukon, sőt még konyhaszereikben és ruházatukban is kifejtének. Gazdagok lettek; nem háborgatta őket senki: igaz, ez az anyagi jólét, melyet a bölcselek most Athenében oly háborítlanul élveznek, nem adhat vigaszt sem a szellemi élet buvárainak, sem a politikai szabadság hiveinek. Nem azoknak, mert ama színvonal, a melyen e jólétben háborítlanul kéjlegő bölcselek értelmi termelése áll, határozottan hanyatlást jelez a hajdankor üldözött bölcseleóinek, — eredetiségben, teremtő önállóságban annyira tündöklő bölcsészeinek géniuszához képest; de nem nyújthat vigaszt a politikai szabadság gondolkodó hiveinek sem, mert ama lehangoló tanúságra oktatja az utókort, hogy az athenei alkotmány keretén belül politikai szabadság és teljes gondolatszabadság nem fértek meg egymással.

Hasonló tanulságot meríthetünk ama nagymérvű virágzásból is, melyet Athene szellemi élete a római uralom alatt, különösen az Antoninok idejében mutat. Antoninus Pius államilag részesítette az athenei bölcselek iskoláit anyagi segélyben; nagyszerűleg dotált tanszékeket alapított a községi pénztárból; Marcus Aurelius — e fenkölt gondolkodó a trónon pedig — 176-ban nemcsak a retorika számára alapított új tanszéket, de a négy legjelentékenyebb bölcsele-felekezet mindegyike számára külön-külön két tanszéket alapított évenként 10,000 drachma évdíjjal. Ha meggondoljuk, hogy ezen időben alig volt 20 drachmánál nagyobb az ára egy darab ökörnek, s alig több, mint 3—4 drachma az ára egy-egy birkának, s alig több, mint ugyanennyi egy mérőnyi gabonának: csak akkor értjük meg, hogy mily nagyszerű dotatio volt ez az évi 10,000

¹⁾ Defac. lun. c. 6.

drachma, a melylyel Marcus Aurelius azon bölcselek tanszéki utódait évenként jutalmazta, a kiket a tömeguralom alatt a szabad Athenében vérig üldöztek. Szintén fáj az embernek a lelke, ha mindezt tudomásul kell vennie, és tapasztalnia, hogy az ódon tömeguralom culturelles viselkedése ennyire sötét képet mutat egyes fenkölt gondolkodású uralkodók áldozatkész bensőséggel, odaadással teljes culturpolitikájához képest. De ne újjongjanak ezen a Caesarismus hivei. Nem áll az ódon országban sem minden időben és minden állam élén egy phaleroni Demetrios, sem nem ült a trónon mindig egy Antoninus Pius vagy Marc Aurel. Mióta Athene az egyeduralom alá került, közművelődésének állapotai fölött vajmi gyakran rendelkeztek oly uralkodók, a kik — hogy Plutarchos szavaival éljek — sokkal inkább áhítoztak a »sas« vagy a »karvaly,« sőt még a »vércse« diszmelléknevére is, sem hogy azon törekedtek volna első sorban, hogy előmozdítsák az emberiség szellemi és erkölcsi nagy érdekeit. A kereszténység diadala az államban pedig nem járt egyelőre sajnós visszaesések nélkül, a görög culturai alapra fektetett kelet-római birodalom culturpolitikájában. II. Theodosios megvonta az évdíjat az athenei bölcseleiskolák tanáraitól; Justinian bezáratta azokat, kioltotta a szellemvilág életét Athenében, és csak hosszú évszázadok ádáz tusája után sikerült ismét a gondolatszabadságnak, és vele együtt a tudománynak elfoglalnia az államban azon hatáskört, meg azon biztosítékokat, a melyek a gondolkodó ember méltóságát a szeretet vallásának alapgondolatánál fogva megilletik.

De térjünk át Rómára.

Nagyon tévedne az, a ki azt hinné, hogy a római köztársaságban a szabadság annyit jelentett, hogy szabad a gondolat — van föltétlen szabadság az irodalmi működésben és a tanszéken. Igaz ugyan, hogy azt mondja Tacitus, hogy *Facta arguebantur, dicta impune erant.*¹⁾ Ámde ez csakis a politikai ügyekre vonatkozó szólásszabadságot és írásszabadságot jelen-

¹⁾ Annal. I., 72. — Hsl. ö. Annal. IV., 35. — non modo libertas, etiam libido impunita: aut si quis advertit, dictis dicta ultus est.

tette. A gondolatszabadságot a szó teljes és egyúttal — hogy úgy mondjam nemesebb értelmében — a római köztársaság alkotmánypolitikája sem ismerte.

Nem is lehetett ez másképp még ama régibb időkben, midőn az államot a patriciusi fölfogás a Romulus fideicommissumára alapítottanak hirdette, és lehetőleg mindent távol igyekezett tartani, a mi csak e legenda állami értékesíthetését, a patriciusok monopoliumának csorbítlan föntartását és továbbszállítását a vérszerinti utódokra közvetlenül vagy közvetve megakadályozhatja vala. — A plebeiusok küzdelmei folytán egyre tágult ugyan az államhatalom e legendaszerű fideicommissuma letéteményeseinek a köre: ámde, hogy mennyire béklőkba volt verve még a Kr. e. negyedik század elején is a gondolatszabadság a római köztársaságban: kiderülhet ez ama bevégzett tényből, a mely szerint Appius Claudius Caecus örökre emlékezetes kezdeményezése előtt, még 305-ben is, Kr. e., kizárólag a patriciusok voltak úgy a »dies fastik,« »nefastik,« mint a »legis actiones« birtokában. Hatalmukba tudták keríteni a patriciusok a XII tábla jogerejű értelmezésének kizárólagos jogát is; a min aligha fogunk csodálkozni, ha meggondoljuk, hogy a fölvilágosultabb irányú decemvireket is nem annyira a Verginia fölcziczomázott esete, mint azon vakmerőnek látszó kezdeményezésök buktatta meg, hogy reformálni merték még az öröklött ősi, különben már teljesen tarthatatlan kalendáriumot is. A tömeg nagyon alantas fokán állott még ekkor a szellemi műveltségnek Rómában. Századokon át küzdöttek a plebeiusok, és egyre növekvő államjogi sikerrel az állampolgári jogkör teljességéért: ámde, hogy daczára mind e sikereiknek, nem tették első sorban államjogi küzdelmeik tárgyává a »legisactiones,« és a törvénykezési kalendárium fölzsabadítását a patriciusok titokzatosan kezelt e megbélyegző monopoliuma alól: ezt csakis a plebeiusok akkori nagy tömegének megdöbentőleg alantas fokú műveltsége magyarázhatja ki. Ha nem teszi közzé magán úton Appius Claudiusnak, e valóban nagy reformer-államférfinak amaz írnoka Cn. Flavius 304-ben a dies fastikat, nefastikat és a legisactioneseket: ¹⁾ ki

¹⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 17.: diebus fastis, quos populus a paucis principum quotidie petebat. Plin. H. N. XXXIII., 17.: Appii

tudja, meddig nyöghetett volna még a plebeiusok tömege a patriciusok törvénykezési monopoliума alatt, a saját tanulatlan tájékozottsága miatt! Hogy ily körülmények között mikép állhatott a gondolatszabadság ügye Rómában, könnyen elképzelhető.

De nem szabadította föl a szellemet hagyományos bilincseiből a Hortensius alkotmányreformja sem. (287. K. e.) Majd csak hogy nem száz évvel e jogkörtágító alkotmányreform után, a római köztársaság classikus virágzásának korában így kiált föl Ennius, a Calabriából származott görög anyanyelvű fölszabadult rabszolga, immár azonban római állampolgár, hogy: philosophari est mihi necesse, at paucis, nam omnino haud placet. ¹⁾ Ugyanezen időtájban, — ismételve hangsúlyozom, a római köztársaság classikus virágzásának korában — történt, hogy a 181-ben Kr. e. fölhantolt, állítólag Numa-féle könyveket nyilvánosan és hatóságilag égették el Rómában, csupán azért, mert e könyvek böleseleti tartalmúak voltak, quia philosophiae scripta essent, a mint mondja Plinius. Hogy e papírra irt könyvek későbbi gyártmányok voltak, fölül áll minden kétségen; de nem e könyvek hitelessége itt a kérdés, hanem az a döntő tanulság ránk nézve, hogy azért égették el azokat hatóságilag Rómában, mert hát azok »philosophiae scripta essent.« ²⁾

Egyébiránt, hogy nem birunk tudomással korábbi üldözésekről, ezt csakis a ránk szállott irodalmi hagyaték hiányos, hézagos, mondhatni töredékszerű voltának tulajdoníthatjuk. Az időponttól fogva, hogy Archagathos, görög orvos, a Peloponnesosból Rómába jött (219. Kr. e.), és ott megtelepült,

Caeci scriba, cuius hortatu exceperat eos dies consultando assidue sagaci ingenio. — Hsl. ö. Cic. Mur. 25. Liv. IX., 46. — Valer. Maxim. II., 5., 2. — Cic. Attic. VI., 1., 8.; De orat. I., 186.; Pompon. Dig. I., 2., 2., 7. Jus Flavianum. Hsl. ö.: Mommsen a Berich. d. sächs. Gesellsch. d. Wiss. 1853., 33. Bővebben mind erről a »Demokratie« czimű művemnek sajtó alatt lévő második kötetében, hol tüzetesebben szólok a XII tábla törvényének a gondolatszabadság kérdésével kapcsolatos tilalmairól, valamint a Decemvirek kalendárium-reformja által fölizgatott tömeguralom jellegző jelenségeiről is.

¹⁾ L. Ennii Reliq. ed. Vahlen, p. 145.

²⁾ Plin. Hist. Nat. XXXIII., 86.

egymásután kezdenek görög bölcselek is a Romulus fideicommissumának szentelt talajára ráhelyezkedni; és ha csak 173-ban utasították ki a városból először a görög bölcseleket, mint bölcseleket Alkaios és Philiskos epikureusok személyében: úgy ez csak azért huzódhatott ily sokáig, mert tán csakis ekkor kezdték megérteni a római köztársaság államhatalmi tényezői, hogy mily veszély fenyegeti a hagyományos államrendet közvetve, a hagyományos lelki szegénységen alapuló öröklött erkölcsöket pedig közvetlenül a görög bölcselek tanaiban rejlő értelmi fölvilágosodás és szellemi műveltség részéről. Elvi jelentőségben és gyakorlati jelentőségre nézve egyiránt végzeteljes fontossággal birt a 162-1-ben alkotott senatus-consultum. Nem csekélyebb dologról van e senatus-consultumban szó, mint arról, hogy »Marcus Pomponius praetor gondoskodjék, hogy a bölcselek és rhetorok ezentúl a városban, Rómában ne merészeljenek létezni!«

Hihetetlennek látszik, hogy a római köztársaság, classikus virágzásának delelő pontján, ily vadul bamba nyilatkozványban mutatta legyen be az ő csodálva magasztalt senatusának elannyira ünnepélyesen méltóságteljes bölcsességét, — mondom, szintén hihetetlennek látszik, hogy Rómában 161-ben Kr. e., ily lealázólag együgyű senatusconsultum létrejöhet vala. Mind hasztalan itt a tünődés, e senatusconsultum történelmi tény, és mint ilyen, fölül áll minden kétségen. Gellius a legjobb forrásból merít, midőn e senatusconsultumnak C. Fannius és M. Valerius Messala consulsága alatt megszerkesztett szövegét következőleg eleveníti föl a maga »Noctes Atticae«-jében: »M. Pomponius praetor senatum consuluit, quod verba facta sunt de philosophis et de rhetoribus; de ea re ita censuerunt, uti M. Pomponius praetor animadverteret, coerceretque, uti ei e republica fideque sua videretur, uti Romae ne essent.« Aulus Gellius e szöveget e nevezetes szavakkal vezeti be: C. Fannio Strabone, M. Valerio Messala Coss. senatusconsultum de philosophis et de rhetoribus Latinis factum est. — Tehát itt nemcsak görög bölcselekről, külföldről telepedett, vagy csak vendégszerepre jött idegenekről volt szó, hanem egyenesen bölcselekről, bármily nemzetbeliek legyenek is azok, és volt szó ezenfölül még latin rhetorokról is,

határozottan nem görög, hanem latin rhetorokról, a kiknek tüzetesen hazai jellegét el nem vitathatja semmiféle commentár.

Nagyjelentőségű esemény volt ez a római köztársaság culturtörténelmében; eredményeiben kihatott az a befolyásos római állampolgárok nemzedékeinek egész sorozatára. Diopieithes természetbuvár-irtó néphatárzata ötlik eszünkbe, midőn e sötét senatusconsultumot olvassuk. Igen; Diopieithes *ψήφισμα*-ja jut eszünkbe az Anaxagoras, Damon, Diogenes Apolloniates és egyéb *φυσικός*-ok ellen indított *ἀσβεία*-perek és vértelt üldözések egész sorozatával. A római történelemnek legnagyobb nevű modern buvára, Mommsen egyáltalán nem helyez valami rendkívüli súlyt e 161-diki senatusconsultumra, sőt oly módon hozza azt kapcsolatba egy hat évvel később történt esettel, hogy szintén teljesen igazat látszik adni a római senatusnak azon tettéért, hogy 161-ben kitiltotta Rómából az összes bölcseket, és még a latin rhetorokat is. Mommsen ekkép nyilatkozik: »Der römische Staat, der in der Regel instinctmässig sich selber angegriffen fühlte, verhielt sich billig gegen die Philosophen, wie die Festung gegen die Eclairés der anrückenden Belagerungsarmee, und wies schon 593 (161) mit den Rhetoren auch die griechischen Philosophen aus Rom aus. In der That war auch gleich das erste grössere Debut der Philosophie in Rom eine förmliche Kriegserklärung gegen Glaube und Sitte. Es ward veranlasst durch die Occupation von Oropos durch die Athener, mit deren Rechtfertigung vor dem Senat diese drei der angesehensten Professoren der Philosophie, darunter der Meister der modernen Sophistik, Carneades, beauftragten. (599), (155). Die Wahl war insofern zweckmässig, als der ganz schandbare Handel jeder Rechtfertigung im gewöhnlichen Verstand spötete; dagegen passte es vollkommen für den Fall, wenn Carneades durch Rede und Gegenrede bewies, dass sich gerade ebenso viele und ebenso nachdrückliche Gründe zum Lobe der Ungerechtigkeit vorbringen liessen, wie zum Lobe der Gerechtigkeit, und wenn er in bester logischer Form darthat, dass man mit gleichem Recht von den Athenern verlangen könne Oropos herauszugeben, und von den Römern sich wieder

zu beschränken auf ihre alten Strohütten am Palatin. Die der griechischen Sprache mächtige Jugend ward durch den Scandal, wie durch den raschen und emphatischen Vortrag des gefeierten Mannes schaarenweise herbeigezogen; aber diesmal wenigstens konnte man Cato nicht Unrecht geben, wenn er nicht bloss die dialektischen Gedankenreihen der Philosophen unhöflich genug mit den langweiligen Psalmodien der Klageweiber verglich, sondern auch im Senat darauf drang, einen (!) Menschen auszuweisen, der die Kunst verstand Recht zu Unrecht und Unrecht zu Recht zu machen, und dessen Vertheidigung in der That nichts war, als ein schamloses und fast höhnisches Eingeständniss des Unrechts.« — Igy Mommsen. ¹⁾ Bärmennyire tisztelem is Mommsennek szakbuvári nagy nevét, e pontra nézve egyáltalán nem csatlakozhatom az ő érveléséhez. Oropost 156-ban rabolták ki az atheneiek, és csak e rablóhadjárat bevégeztével, midőn a sikyoni választott bíróság 500 talentomnyi pénzbírság lefizetésére ítélte volt az atheneieket, csakis ezután, tehát 156 végén vagy 155 elején menesztette az athenei ἐκκλησία Karneádest az új akadémia alapítóját, Diogenes stoikus és Kritolaos peripatetikus bölcselőt követségül Rómába, hogy ott e súlyos pénzbírság elengedését kérelmezzék; és csakis 155-ben léptek az athenei bölcselő-követek a római senatus elé. Hogy Karneades ez oroposi ügyben olyannyira erkölcstelen beszédet mondott volna a senatus előtt, mint a minőül a másik fél íróinak egyoldalú előadása után Mommsen e beszéd tartalmát szövegezi, ez már csak azért sem hihető, mert Karneades beszéde oly nagy hatást tett a római senatusra, hogy az 500 talentomnyi pénzbírságból az atheneieknek, 400 talentomot csakugyan elengedtek. Ámde hogy is lehetne egy K. e. 161-ben kelt senatusconsultumot oly beszéd erkölcstelenségével, s egyáltalán oly ténynyel indokolni, a mely 6 évvel később, vagyis 155-ben Kr. e. történt? Nem, Mommsen nagy neve nem háríthatja el a művelődés történetiróinak ama kemény ítéletét, a melyet mindenekelőtt a Fannius Strabo és Valerius Messala consulok alatt

¹⁾ Röm. Gesch. II., 414.

²⁾ Pausan VII., 11., Cic. de Orat. II., 37.

már Kr. e. 161-ben létrejött *senatusconsultum* fölött kimondaniok kell. Hisz egészen másképp fogja föl a böleselők kitasítását Rómából Aulus Gellius, ki, miután közölte volna ezen 161-diki *senatusconsultum* szövegét, nyomban kapcsolatba hozza ezt a néhány évvel később a latin rhetorok ellen Cn. Domitius Ahenobarbus és L. Licinius Crassus censorok által kibocsátott *edictummal*, és azután hozzá teszi ez örökre jellegző szavakat: hogy nemcsak e nagyon is durva időben üzték ki a böleselőket Rómából, de Domitianus uralkodása alatt is *senatusconsultum* által vették ki a városból és tiltattak ki Italiából. ¹⁾ — »*Neque illis solum temporibus nimis rudibus, necdum Graeca disciplina expolitis, philosophi ex urbe Roma pulsati sunt: verum etiam Domitiano imperante senatusconsulto eieci; atque urbe et Italia interdicti sunt.*« — Gellius kritikai értékét nem támadhatja meg Mommsen sem; az Antoninok korának a legjobb forrásokból merítő, s hangyaszorgalommal kiszemelt tanulmányanyagát nem kevésbé óvatos, mint avatott műgonddal földolgozó buvára nem tartozik ama szerzők sorába, a kiknek culturtörténelmi fölfogását egyszerű lenézéssel lehetne számításon kívül hagyni. És hogy Gelliushoz igaza volt, midőn a 161-diki *senatusconsultumot* egyenesen az akkori idők szerfölött nagy durvaságának, azaz műveletlenségének — *temporibus nimis rudibus* — tulajdonította, ezt igazolhatja előttünk azaz *edictum* szövege is, melyet néhány évvel — *aliquot deinde annis post id senatusconsultum* — később Cn. Domitius Ahenobarbus és L. Licinius Crassus censorok bocsátottak közre a latin rhetorok megfélemezésére: »*Aliquot deinde annis post id senatusconsultum Cn. Domitius Ahenobarbus et L. Licinius Crassus censores de coercendis rhetoribus Latinis ita edixerunt: Renuntiatum est nobis, esse homines, qui novum genus disciplinae instituerunt, ad quos iuventus in ludum conveniat: eos sibi nomen imposuisse Latinos rhetores: ibi homines adulescentulos dies totos desiderare. Maiores nostri, quae Liberos suos discere et quos in ludos itare vellent, instituerunt. Haec nova, quae praeter consuetudinem ac morem maiorum fiunt, neque placent*

¹⁾ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XV., 11.

neque recta videntur. Quapropter et iis, qui eos ludos habent, et iis, qui eo venire consueverunt, visum est faciendum, ut ostenderemus nostram sententiam nobis non placere.« Tehát azzal indokolják a censorok e rendszabályukat, hogy a latin rhetorok egyéb tantárgyakra is merészlik tanítani az ifjúságot, mint a melyeket az ősök, már t. i. a rómaiak ősei, bölcs belátással az ifjúság számára megállapítottak. Ezért ne merészeljék a latin rhetorok előadásait folytatni, sem a római ifjak a latin rhetorok előadásaira ellátogatni! Ez a censori edictum értelme. És Mommsen mégis »billig«-nek mondja a római állam eljárását a bölcselők s rhetorok ellen, majdnem oly látszatot kölcsönözvén szavainak, mintha a római államhatalom közegeinek senatusconsultumban és censori edictumban nyilvánuló dühöngése a bölcselők és rhetorok ellen, csakis a görög bölcselők, sophistaszerű üzér-kalandorok és erkölcsrontó idegenek ellen lett volna intézve! Dehogy is! Valamint Diopieithes kortársai ki akartak irtani minden természet-buvárt Athenében: szintígy Fannius és Valerius consulok polgártársai meg akartak semmisíteni, vagy legalább elnémítani minden bölcselőt, a ki csak Rómában a fölvilágosodás tanait merészelte hirdetni, s minden rhetort, latint szintígy, mint görögöt, a ki egyebet is merészelt tanítani,¹⁾ mint a mire a római családapák és a tapasztaltabb idősbek a gyermekeiket, vagy a hozzájuk forduló ifjakat oktatni századok óta megszokták volt. *Maiores nostri, quae liberos suos discere, et quos in ludos itare vellent, instituerunt.* Szépen, férfiasan hangzik ez a legendaszerűleg megdicsőült hagyomány, és századokról századokra folyton sikerdús, folyton hódító harczy erények önérzete az, a mi e sorokból beszél. Ámde mi lett volna Rómából, és mi azon nyugati polgárosodásból, a mely a majdani római birodalom romjain épüendett föl, ha ama szegényesen szűk látkörön belül marad a rómaiak műveltsége, irodalma, a melyből csak akkor birt ez kibontakozni, miután már magába szíhatta a görögök szellemvilágának fokozó és termékenyítő erejét! Ugyan tekintsünk csak vissza, hogy állott a rómaiak irodalma Kr. e. 161 körül, a midőn ama *senatusconsultum*

¹⁾ Hsl. ö. Krönert: Die Anhänger d. Rhetorik bei d. Römern. 1877.

által az összes bölcselőket és rhetorokat kiutasítják vala? A ki a költők közül nem akarta élvezni a görög eredetű Livius Andronicusnak görögből fordítgatott vagy átültetett műveit, az umbriai rabszolgaifúnak, Plautusnak, szintén túlnyomólag görög eredetűre támaszkodó vigjátékait, a calabriai Enniusnak Epicharmost, majd Euhemerost kamatoztató, lényegében görög ismeret- s eszmekörét, a brundusiumi Pacuviusnak Sophoklest vagy a kelta Statius Caeciliusnak Philemont, Menandrost s egyéb új attikai komikusokat értékesítő kísérleteit, a még alig fölserdült Terentiusnak, e Carthagóból származott vigjátékírónak Menandrostól és karystosi Apollodorostól kölcsönzött színműi átdolgozásait, Turpiliusnak szintén a közép- és az új attikai komodiára támaszkodó palliatáit, Licinius Imbrennek, Luscius Lanuvinusnak görög alapú palliatáit, Atiliusnak »Misogynosát«, Aquiliusnak »Boetiáját«, Juventiusnak »Anagorizomené«-jét, Valeriusnak »Phormioné«-ját, annak az azon időtájban divott római költők közül olvasmányul legfőlebb a lenézett Vatronius, és egy történelmileg jelentőségre vergődött templomi éneknek szerzője Licinius Tegula ¹⁾ maradt, no meg talán a két consul-költő a Kr. e. 173-dik esztendőből, Q. Fabius Labeo és M. Popillius Laenas, a kik felől azonban szintén nem tudjuk, hogy mennyit köszönhetett az ő irodalmi működésök görög tanulmányoknak? A mi a rómaiak költészetében ez idő szerint tisztán nemzeti volt, az csak a vallásos, meg a népies költészet oly alantas műfajainak sorába tartozott, mint a minők a szomszéd, alantas műveltségi népeknél is létezhettek. A felsőbb műfajokban csak görög mintára voltak képesek még alkotni Rómában ez idő szerint.

A történetírók közt ott találjuk a görögül irt Q. Fabius Pictornak ifjabb kortársát L. Cincius Alimentust, a ki praetor volt 210-ben; azonban ez is görögül irt. Szintígy görögül irtak történelmi műveket C. Acilius és A. Postumius Albinus, az idősebb Scipio Africanus fia és Scipio Nasica. Voltak ugyan Rómának már ekkor emlékezetre méltó jogi írói, a Publius és

¹⁾ Liv. XXXI., 12. — ... carmen tum condidit P. Licinius Tegula.
— Hsl. ö. Ritschl, Parerga, 197., 104. — Hsl. ö. Mommsen II., 400 kvv.

a Sextus Aelius, L. Acilius, Q. Fabius Labeo és Cato fia; de ezektől eltekintve, nem volt még Rómának egyéb komolyabb tárgyú, latin nyelvű prózai szerzője, csak a mindenfelé tekintgető, minden irodalmi mezőt vas kitartással megkisérlő M. Porcius Cato, a censor maga. No meg M. Fulvius Nobilior, a ki »Fasti«-kat bocsátott közre.

Valóban sovány szellemi táplálék egy nemzetnek, a melynek legioi keleten már a messze Ázsia lakóit remegtették, Nyugaton pedig meghódították volt már jó részét a mai Spanyolországnak, és a mi a legfőbb, urai voltak már a görög világnak!

Szemben a benszült római műveltség ily szegényes, szűk látkörű voltával, a 161-diki senatusconsultum, mely minden bölcselőt kivétel nélkül kiutasít vala Rómából, nemcsak hogy nem menthető a Mommsen által védett álláspontból, de nem menthető az semmiféle tekintetből. Nyílt hadüzenete volt e senatusconsultum a szűk látkörű hagyományos önteltségnek, az ősi erkölcsök örve alatt, minden magasabb fokú szellemi munka, s a fölvilágosodásnak minden úttörője ellen. Azt mondják, a bölcselők aláásták a római köztársaság alapját, az ősoktól öröklött államvallást. Hiú szólásforma! Ez az államvallás egymásután szitta föl magába, vagy legalább megtúrte maga mellett a Kybele-cultust, a Bacchanaliákat, sőt még a legiszonyúbb keleti babonát, kuruzslást is; nem hittek ebben az államvallásban már úgy sem a római nép hatalmasai, — hisz egy consul volt, egy Claudius, a ki egy hadjárat alkalmával csak imént vízbe merte dobni az összes szent tyúkokat! Ne lett volna tehát szabad elfoglalnia a bölcséletnek, mely akkor annyit is jelentett még, mint az összes tudományos ismeretek összesége, — ne lett volna tehát szabad e bölcséletnek elfoglalnia Rómában azt a tért, a melyről azután küzdenie lehet vala a jövő kor szellemvilágának előkészítéséért? Saját modern szellemvilágunk létalapjának jogosultságát hagyja figyelmen kívül az, a ki helyeslőleg veszi tudomásul a bölcsészek 161-diki kiüzetését Rómából.

Másfelől azzal érvelnek, hogy e bölcselők megrontással fenyegették a rómaiak erkölceit. Nem kellett már ide a fenyegetés; borzalommal tölt el bennünket a rómaiak erkölcsvilága

már, ha azon időkre gondolunk is, a midőn még nem jártak Rómában görög bölcselek. Maga a hannibali háború hasonlíthatatlanul többet rontott a még ép erkölcein a római népnek, mint minden görög szakács, orvos, rhetor és sophista.

Egyébiránt közelebről fogjuk megérteni a bölcselek és rhetorok ellen intézett köztársasági merényletek természetét, ha tüzetesen vizsgáljuk azon államférfiúnak szellemi látkörét, világnézetét, úgy alkotmány-, mint culturpolitikai fölfogását, a ki e bölcselel-ellenes egész mozgalomnak tulajdonképi éltető előharczosa volt.

Ez államférfiú nem volt más, mint a római nép belélete fölől nem egészen alaposan értesült erkölcsbirák örök bálvány-a, M. Porcius Cato.

Mint családapa, páratlanul áll ő egy romlott társadalom irányadó köreibben; állampolgári erényei sem fognak elhalványulni soha a honfiúi kötelességtudás, és önfeláldozó, fáradhatatlan kitartás emlékezetében; szolgálatainak nagyságát fennen hirdeti a hadviselések, békekötések történelme; mintaképül szolgálhat ő a takarékoságban is népeknek és magánosoknak egyiránt: ámde az a szerep, melyet a közművelődési politika terén vállalt magára, messze mögötte maradt még ama műveltségi foknak is, a melyre az ő honfitársai közül is számosan föl birták már magokat az ő korában küzdeni.

Az még hagyján, hogy Marcus fiához intézett intelmeiben, úgy írja le a görög népet, mint a mely csak azért küld Rómába görög orvosokat, hogy ezek itt az összes rómaiakat megmérgezzék, vagy a mennyiben ezt nem tehetik, hát legalább az egész római nép egészségét megrontsák. De mond Cato az ő irataiban még komolyabban jellemző dolgokat is. »A görögök irodalmi művei — úgy mond — legfőlebb arra érdemesek, hogy az ember azokba beletekintsen, de azokat tanulmány tárgyává tenni nem hogy hasznos lenne, de nagyon is veszélyes.«¹⁾ Sokrates nagyszerű reform-eszméit egyáltalán nem volt képes fölfogni. Erőszakoskodó, haszontalan fecsegőnek nevezte ő Sokratest; azzal vádolta őt, hogy zsarnokoskodni szeretett volna hazája fölött, hogy megrontotta az erkölcsöket, és, hogy ellen-

¹⁾ L. Mommsen Röm. Gesch. I., 938.

kezésbe hozta a törvényekkel az állampolgárokat — ὅς γε καὶ Σωκράτη φησὶ λάλων καὶ βίαιον ἐπιχειρεῖν, ᾧ τρόπῳ δυνατόν ἦν, τυραννεῖν τῆς πατρίδος, καταλύοντα τὰ ἔθνη, καὶ πρὸς ἐναντίας τοῖς νόμοις δόξας ἔλκοντα καὶ μεθιστάντα τοὺς πολίτας, ¹⁾ — elannyira mereven ragaszkodott Cato mindenhez, a mit őseiktől örökölték a népek, annyira kérlelhetetlen ellensége volt minden újításnak, sőt egyáltalán minden politikai reformnak, hogy még a kegyes és bölcs Sokrates reformeszméiben is csak lázítást látott a fönnálló törvények ellen. Vele született classikus józansága korántsem óvta meg őt a babonától minden irányban; belátta ugyan, hogy az etrusk haruspexek és chaldaeusok mestersége nemegyb merő népbolondításnál, a miért el is tiltotta az ő gazdasági fölügyelőjét a haruspexekkel és chaldaeusokkal való érintkezéstől: de már annyira nem terjedt az ő fölvilágosultsága, hogy fölismerte volna a babonát meg a kuruzslást ama javas formulákban, a melyeket tisztán római nemzetségek saját, történelmileg megdicsőült őseiktől örökölték volt. Melegen karolta föl az ő elfogúlt conservativ gyakorlatiassága még a legnevetesegebb abrakadabra-féle gyógy-formulák cultusát is. A »De Re Rustica« című művének 160-ik fejezetében, ez alapon következő »excantatiót« ajánl az emberi test bármely tagjának kificzamodása ellen: *Luxum ut excantes. Luxum si quod est, hac cantione sanum fiet. Harundinem prende tibi viridem P. IV. aut V. longam. Mediam diffinde, et duo homines teneant ad coxendices. Incipe cantare, »in alio S. F. motas vaeta, Daries Dardaries Astartaries Dissunapiter« usque dum coeant. Ferrum insuper jactato. Ubi coierint, et altera alteram tetigerit; id manu prende, et dextra sinistra praecide. Ad luxum, ad fracturam alliga, sanum fiet. Et tamen quotidie cantato in alio, S. F. vel luxato. Vel hoc modo, Huat Hanat Huat Ista Pista Sista, Domiabo Damnaustra« et luxato. Vel hoc modo »Huat Haut Haut Ista Sis Tar Sis Ardannabon Dunnaustra.«* Vagyis: ha ki van valamelyik tagod ficzamodva, végy egy 4 vagy 5 láb hosszú zöld sás vagy nádszálat, messd ketté a közepén és két ember tartsa oda a czombjaidhoz és azután kezd rá énekelni e bűverejű gyógyformulát, hogy Daries Dardaries Astartaries Dissunapiter stb. és azonnal meggyógyulsz!

¹⁾ Plutarch. Cato Maior, c. 23.

Ennyire benne van még a babonában Cato. Valóban itt az ideje, hogy ezt is már egyszer tudomásul vegyük és ne csak azt, hogy miket beszél ő ugyancsak »De Re Rustica«-jában a kosi bornak mesterséges előállításáról vagy is, mint mi mondanók, a műborgyártásról, a káposzta termeléséről, konyhászati ellátásáról, avagy arról, hogy hogyan lehet fölismerni azt a bort, a mely vízzel van vegyítve. ¹⁾ A jól fegyelmezett egoismus: ez Ihering kifejezése szerint a római nép géniuszának legjellemzőbb vonása. Talál ez Catóra is, bármily nagyszerű legyen is az ő szűk látókörén belül az ő állampolgári kötelességtudása és fáradhatatlan buzgalma. Mint családapa mintaszerű volt, mikép már fönnebb említém: de ez nem gátolta meg őt abban, hogy legfőlebb szükséges rosszat lásson a nőben. »Ha nem lennének nők a világon, kevésbbé lenne istentelen az emberiség,« így kiáltott föl ugyanaz a Cato, a ki minden szigorúsága mellett is asztalához ültette kitűnő szorgalmú rabszolgáit, sőt esetről-esetre még saját nejének emlőivel tápláltatta kitűnőbb rabszolgáinak csecsemő-gyermekeit is. Benső ellenmondásnak látszik, de a forrásaink tanúságtételeibe betekintve nem az, nem ellenmondás ez: hanem pszichikai corollariuma ugyanazon-egy »jól fegyelmezett egoismusnak.« Cato megbecsüli a nőt a családban, de csak azért, mert ez szül és nevel neki gyermekeket; Cato jól táplálja a hasznavehető rabszolgát, de nem emberszeretetből, de csak azért, hogy annál tovább vehesse hasznát a munkában. Ha megvénülnek, munkaképtelenné válnak, ő is éppen úgy kirakja őket, mint élő halottakat az ergasztulákba, hol azután éhen halnak, — elemésztí őket, mint bármely más rabszolgatartó római. Nem, az emberszeretetnek nyoma sincsen a Cato szigorú állampolgári és családfői erkölceiben. Ne csodálkozzunk tehát, ha oly hajthatatlanul ragaszkodott mindenben a régihez, még akkor is, ha be kellett látnia, hogy a fölvilágosodást s a reformot embertársainak, tulajdon állampolgártársainak legszentebb java kívánja. Cato mereven antik ember volt; nem állampolgártársainak értelmi, erkölcsi haladása volt előtte az államéletben a legfőbb cél; nem eszköz volt neki az állam, a társadalom boldogítására, hanem előtte

¹⁾ De Re Rustica 112., 156—7.

csak is az állam nagysága a czél; és, mert ez utóbbit az ő szűk látkörénél fogva nem bírta elképzelni más, mint az öröklött formában: ezért üldözte ő a fölvilágosodás úttörőit, a bölcsészeket még akkor is, midőn saját személyére nézve már belátta az önképzés utai és módjai tágításának elodázhatlan szükségét, és ő, ki a görögök irodalmáról évtizedeken át oly botor lenézéssel nyilatkozott, ugyancsak mohó buzgalommal kezdett görögül tanulni öregségében. ¹⁾

A görögök szellemvilága nagyobb erőnek bizonyult, mint a hagyományos római chauvinismus, magában Rómában; de azért még Cato halála után is üldözték a bölcselőket és rhetorokat. Üldözték még akkor is, midőn már az ismert verssorok szerint magával ragadta a vad római győzött a legyőzött görög nép szellemereje. 99-ben Kr. e. ismét kiutasították Rómából a latin rhetorokat, még pedig censori edictum által; köztök volt e censorok közt L. Crassus is; ámde a művelődés iránti vágy ekkor már oly erős gyökeret vert a római társadalom felsőbb rétegeiben; a görög bölcsészek, történetirók, rhetorok, kivált az ifjabb Scipio óta oly számmal fűződtek a római culturélethez, hogy egy ily kiutasításnak nem lehetett többé semmiféle bénító hatása. — Ez időben már jelentékeny fokra emelkedett Rómában is az irodalom, és hogy ez megtörténhetett, ennek okát nemcsak a Rómában tanuló görögök vagy görög műveltségű rabszolgák működésének, de ama körülménynek is kell tulajdonítanunk, hogy ekkor már csapatosan jártak Athenébe és Rhodosba előkelő római ifjak az ottani bölcsészek és rhetorok tanodáiba. Ebben az időben nemcsak Lucius Cornelius Sylla írta görögül a maga emlékiratait, de azt lehet mondani, hogy nem tartották Rómában képzett embernek azt, a ki ne lett volna képes eredetiben olvasni a görög bölcsészek és költők műveit.

Így a társadalom felsőbb rétegeiben, a melyek, a mint jelzém, majdnem kizárólag a görög műveltségű fölszabadultak- és rabszolgákra, ha nem tüzetesen Görögországból jött tanárookra, és az athenei, meg rhodosi tanodákon nyert saját görögös műveltségökre támaszkodtak.

¹⁾ L. a »Demokratie« című művemnek sajtó alá készített II-ik kötetét, és Plut. Cat. i. h.

A tömeg azonban még most is éppen úgy viselkedett, úgyszólván, minden magasabb szellemi műveltség iránt, mint Cato korában. És mert az állampolgárok e tanulatlan tömege még folyvást döntő fontosságú tényező volt a római államéletben, a melyet, ha nem is vallásos meggyőződésből, hát ennek vagy a tisztán megőrzött ősrómai szellemnek örve alatt mozgásba hozhattak a korszerű újítások és fölvilágosult reformeszmék reactionárius ellenei: ezért nem birt népszerűvé lenni a tudomány, a magasabb képzettség, még a politikai befolyásukra feltékeny középosztálybeliek előtt sem, még jó ideig. Még Cicero is kénytelen bocsánatot kérni, vagy legalább lépésről-lépésre mentetgetni magát, hogy bölcsészetről ír, különösen az ő második könyvében »De officiis.«¹⁾ E mentetgetőzés természetével csak akkor jövünk tisztába, ha megemlékezünk Tacitusnak következő szavaira, ennek »Agricola«-jában: se prima in juvena studium philosophiae acrius, ultra quam concessum Romano ac senatori, hausisse.«²⁾ Hogyan, tehát nem illett, nem volt megengedve tüzetesen belemélyedni római állampolgárnak és kivált a senatornak a philosophiába? Tacitus, e valóban nagy római író maga mondja, hogy bizony nem volt ez — már t. i. hagyományos közillemérzet szerint — megengedve, még Agricola korában sem, midőn pedig a közművelődés nemcsak szélesebb alapokon nyugodott volt már, de sokkal intensívebb is volt a római társadalom felsőbb és középrétegeiben, mint Cicero korában. Ne gondoljuk egyéb iránt, hogy a philosophia alatt akár Cicero, akár Tacitus olyas elvont bölcsekedést értett volna, a melylyel behatólag és szakadatlanul foglalkozni nem igen válhatik — köznapi fölfogás szerint — előnyére a gyakorlati államférfiúnak. Nem; a tudományok nem voltak még ekkor szakmák szerint egymástól elkülönítve; minden magasabb fokú emberi ismeretnek, szaktudományokra való osztályozás nélkül, ekkor még csak egy nagy közös letéthelye volt: az akkor úgynevezett philosophia. Beletartozott ebbe akkor az állam természetéről, szervezetéről szóló tan nem kevésbé, mint a csillagászati elméletek összesége; csak a tüzetesen római jogtudomány nem számíttá-

¹⁾ De off. II. 2.

²⁾ Agric. 4.

tott bele a »de rerum natura« egész körét felölelő philosophiába, valamint a katonai szakismeret, meg a mezei gazdaság, mechanika és az orvosi irodalom nem. Minden egyéb magasabb ismeret, és eszmekörbe vágó tantárgy vagy irodalmi szakág már azt a gyanút ébresztette a rómaiaknál, hogy az philosophia.

Midőn tehát Tacitus constatálja, hogy Agricola korában nem illett még római állampolgárnak, különösen pedig nem illett senatornak tüzetesen belemélyedni a philosophiába: ez csak azt jelenti, hogy nem illett tudományos buvárlattal és tudományos értékű irodalommal sem foglalkozni.

Sötét háttére ez a római culturéletnek a köztársaság végszakában. Ha már Augustus, Tiberius és Claudius iróisága nem birta a római társadalom hangadó tényezőit egy mindenható monarchia kötelyékében a bölcsészettel, vagy is a tudományos ismeret- és eszmekör művelésével egyáltalán megbárátkoztatni: mennyivel szilajabb lehetett ez ellenszenv Rómában minden magasabb szellemi tevékenység iránt Cato közvetlen utódainak, sőt még Lucretius Carus korában is!

Sylla könyvtárt alapított és maga is irt; Caesar ugyanezt tette még nagyobb, még fényesebb mérvekben. Sőt Caesar ejtett el ifjabb korában oly szólamokat, megengedett magának oly kifakadásokat, a melyek az államvallás hittezikkegyeibe ütköztek, és e mellett oly csillagászati munkát irt vagy legalább iratott, a melyben egészen máskép volt a csillagok mozgása előadva, mint ahogy ezt az államvalláson alapuló orthodox hagyomány tanítja vala. Julius Caesar siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit ab aegyptiis disciplinis hausit. Ezt mondja Macrobius. Hogy Caesarnak a csillagászati elmélkedésben csakugyan része volt — eltekintve a naptár-reformtól is — ezt látjuk Pliniusból nem kevésbé, mint Ptolemaiosból és Johannes Lydosból. Hogy ő saját maga írta-e avagy a mire Suetonius hallgatása utalni látszik, csak iratta e művet: az a jelen kérdésre nézve körülbelül egyre megy: mert az bizonyosnak látszik, hogy e mű csakugyan Caesartól kölcsönözte alap gondolatát. Mommsen elutasító megjegyzése ¹⁾ egy

¹⁾ Röm. Gesch. III., 567. jegyzet.

magában még nem teheti semmissé az e részben ránk szállott összes irodalmi hagyaték fontosságát. Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy Caesar műve, vagy az ő utasítása szerint íratott mű egyáltalán birhatott volna tudományosan önálló értékkel; nagyon valószínű, hogy az egész csupán egy ötletén fordult meg az ő lángelméjének, melyet aligha fogtak komolyan vehetni a korabeli valódi csillagászok.

Legyen bárhogy, Caesar nemcsak, hogy nem üldözte a tudományos kutatás embereit, de sőt éppen ellenkezőleg, nagyjelentőségű intézkedések által igyekezett előmozdítani a szellemi élet érdekeit. A görög bölcsek és rhetorok, csillagászok, orvosok, építészek, mechanikusok öszvessége Rómában az ő örökös dictatorsága alatt, de már előbb is, a mióta csak döntő befolyást gyakorolt az államhatalomra, nem kisszerű csapat volt már most, hanem egy hatalmas legió; Aratos csillagászati tankölteményét a római ifjúság Caesar idejében épp oly szabadon tanúlgatta, mint akár az Iliast; és a mi a legfontosabb érv Caesar culturbarát politikája mellett: bevégzett tény, hogy Caesar különös pártfogása alá vette nem csak az összes, tudományosan képzett, görög vagy nem-görög orvosokat, de a tanítókat is egyáltalán s ezek között főleg a fensőbb tantárgyak tanárait. Cato korában a köztársaság senatusa még kitiltotta, száműzte a bölcseket a városból: Julius Caesar római állampolgári joggal tüntette ki az összes Rómában működő tanárokat, bölcseket, matematikusokat, rhetorokat és orvosokat, tekintet nélkül arra, hogy mily szülőktől származtak s hogy honnét települtek Rómába!

A tudományos kutatásra vonatkozólag tehát Caesar nem szorította meg, sőt inkább tágította nagyszerű mérvekben a gondolatszabadságot. Hogy Nigidius Figulus tanítványai az ő lélek-idéző kísérleteik miatt — mikép Mommsen sejtí — összeütközésbe jöhettek a római rendőrséggel: ez nem vonhat le e részben semmit Caesar culturpolitikai érdemeiből, sem a gondolatszabadság józan ápolgatására irányzott törekvéseiből.

És Caesar uralma még sem jelentett egyet a teljes gondolatszabadsággal. Csakhogy ő nem a tudományos kutatásra és oktatásra vonatkozó gondolatszabadságot szorította meg, hanem azt, mely közvetlenül kiegészítő része kellett volna, hogy legyen

a római állam-életnek. Oly iszonyú vérontás után, a melybe a legfőbb hatalom erőszakos megszerzése e titánilag nagy katonai demagognak került: vajjon fönbirhatta volna-e magát tartani az örökös dictatorság szédítő magaslatán a nélkül, hogy meg ne fékezze, vagy legalább el ne rémítse azokat, a kik ellene fordították a szólásszabadságot? Schmidt Adolf az ő érdeemes buvárlataiban azon eredményre jutott, hogy Caesar hosszú időn át mesteri önmérséklést tanúsított a leghevesebb támadások, sőt a legocsmányabb gúnydalok és gúnyiratok szerzői ellenében is; csakugyan uralmának első éveiben nyomát sem látjuk nála e részben a megtorlásnak. Nem a bosszú igazság szerepét játszsza, hanem csodálatra méltó fokon igyekszik bemutatni a kortársaknak és az utóvilágnak az ő nagylelkűségét. Bibaculus, Aulus Caecina és Pitholaos megbélyegző mérgét lehelik maró gúnyjoknak az ő jellemére, költeményeikben. De ő azért nem fogatja perbe, sem egyáltalán nem üldözi sem Bibaculust, sem Aulus Caecinát, sem Pitholaost. ¹⁾ Memmius kegyetlenül meghurcolja őt egy ünnepélyesen elmondott beszédben, C. Calvus, a költő, becsületében gázol Caesarnak, szintúgy Valerius Catullus; Caesar nem látszik táplálni bosszúvágyat még a legtávolabbról sem; éppen ellenkezőleg, Memmiusra ráadja az ő szavazatát a választásnál, C. Calvust lekötelező előzékenységgel édesgeti magához, Catullust pedig meghívja ebédre. Nem, Caesar nem gondol még akkor sem megtorlásra, midőn Calvus Licinius és Dolabella meg Curio Nikomedes bithyniai király istállóját emlegetik és undok természetellenes bűnöket vetnek szemére. ²⁾ Beéri azzal, hogy egy alkalommal egyszerűleg kijelenti, hogy mindez nem igaz; máskor pedig még megdicséri az ő tulajdon pajkos katonáit, mint nyíltszívű embereket, midőn ezek ugyanezen aljasságokat, mint Caesar hőstetteit, fennen dalolva hirdetgetik.

A fordulatpont Caesar magatartásában nem akkor állott be, nézetem szerint, mint ezt Schmidt Adolf hiszi. Nem akkor, midőn a királyi címre vágyó Caesar kilökette a senatusból azokat a népriunokat, a kik perbe fogatták vagy legalább

¹⁾ Tac. Annal. IV., 34. Sueton. Caesar. c. 73.

²⁾ Dio. Cass. XLIII. 20. hsl. ö. Sueton i. h. Hsl. ö. Schmidt G. d. D. u. Glaubensfreiheit im e. I. Irlh. d. Kaiserherrschaft p. 28. 29.

perbe fogatni megkísérlették ama római állampolgárt, a ki legelső ízben merészelt Caesar-t, mint királyt üdvözölni; nem ekkor állott be, nézetem szerint, a fordulat, hanem jóval előbb. Már akkor, midőn sűrűbben kezdtek közrebocsáttatni névtelen röpiratok, a melyekben — Dio Cassius szerint ¹⁾ — szemére hányta a fölháborodott közlegületlenség a mindenható dictatornak, hogy önkényüleg bocsátja árúba az államjavakat és a templom-javakat, hogy az ezen eladásokból befolyt pénzek Caesar kegyeltjeinek fölgazdagítására fordíttatnak, hogy pénzajándékokkal téríttetnek el jogosult igényeiktől oly állampolgárok, a kik törvény szerint bizonyos közigazgatási hivatalokra igényt formálhatnának s több efféle. Bizonyára nem névtelen röpiratokban mert volna csupán nyilatkozni a közfölháborodás, ha a római állampolgárok a szólás- és írásszabadságnak még ekkor is oly mérvét élvezték volna, mint a Calvus Licinius, a Dolabella vagy az idősebb Curio támadásakor. Teljes joggal mondhatta tehát Caesar halála után Cicero a senatusban, hogy a »Caesar uralma nem volt egyéb zsarnokságnál, a hol nem volt szabad az embernek őszintén, leplezetlenül véleményt mondani.«

Octavianus Augustus szintén bölcs önmérséklést tanúsított kezdetben, sőt mondhatni évtizedeken keresztül, úgy a politikai szószékről jövő kifakadások-, mint az irodalmi támadásokkal, bírálatokkal szemben. Könnyebb volt ez különben neki, mint még Caesarnak. Akadtak ugyan már ennek idejében is senatorok, a kik a Caesar állítólagos megsértése miatt bepanaszolt néptribunok fejére nem átalottak halálbüntetést kérni megtorlásúl. ²⁾ Augustus senatusa még szolgálékübb volt a Caesarénál. Nem volt egyébbiránt Augustus mindig ily mérsékletteljes. Triumvir korában Sulpitius Corona senatort, csak azért, mert jóval az előtt Caesar gyilkosának fölmentésére mert a senatusban szavazni és ezzel főnhangon dicsekedett, kivégez-

¹⁾ Dio. Cass. XLIII., 47.

²⁾ Dio. Cass. XLIV. 11: καὶ δεινῶς ἐμισήθη (t. i. Caesar e miatt), καὶ τούτου τοὺς τε δημάρχους, ἐκείνους ὑπάτους τινὲς ἐν ταῖς ἀρχαῖαις πρὸς βαλόντα, καὶ Βρούτῳ τὸν Μάρκῳ, τοὺς τε ἄλλοις τοὺς φρονηματοῦσαι ἰδίᾳ τε προσιώντες ἀνέπειθον, καὶ δημοσίᾳ προσπαρῶννον. Hsl. ö. Schmidt i. h. és Mommsen R. Gesch. III. il. hh.

tette; Tedijs Afer consul-jelöltet pedig, csak azért, mert gúnyolgatni merte az ő rendeleteit, fenyegetéseivel úgy elrémítette, hogy ez elrémültében beleöltte magát a Tiberisbe. ¹⁾

Az actiumi csata után lábainál látta már heverni az egész római birodalmat. Nem mutatkozott még csak árnyéka sem semmiféle vetélytársnak, annál kevésbbé rendszeresen következetes és politikailag számbavehető ellenzéknek. Magára ölthetné tehát már most egész nyugalommal az önmérséklő egyeduralkodó szerepét, a ki jóakaró bölcseséggel nézi el az állampolgárok gyarlóságait szóban és írásban. Nem tudjuk, vajjon Maecenas ama tanácsát követte-e, melyet Dio Cassius ad ajkaira az ő bizalmas emberének, de tényleg Augustus most már csakugyan annyira kímélte a gondolatszabadságot, mintha nem ő vette volna e tanácsot Maecenastól, hanem ő maga, Augustus tanította volna be előbb Maecenast ama történelmileg megörökített tanácsadásra. »Neked fölötte, magasan fölötte kell állnod minden gáncsoskodó bírálat fölött; Neked nem szabad azt hinned, sőt nem szabad engedned, hogy bárki is valaha azt hihesse, hogy bárki is képes lehetne Téged bármi tekintetben is kisebbíteni. Azt kell hinniök az embereknek, hogy te fenséges egy lény vagy és teljességgel érinthetetlen, szintúgy, mint maguk az istenek!« Σειπτός εἶ: ezt mondhatja Dio Cassius Maecenassal mindjárt uralkodásának kezdetén Augustusnak. ²⁾

Valóban Augustus uralkodásának három első évtizedében nem büntettek Rómában sem szónokot, sem író-t a szabad szóért. Nem csak hogy Livius, Asinius Pollio és Cremutius Cordus, mint dicső alakokat magasztalhatták az egykori triumvirnek Octavianusnak legelkeseredettebb ellenségeit, sőt részben Caesarnak gyilkosait: de nem lett bántódása Albutius Silusnak sem, a ki a szószékről jajveszékítő hangokat hallatott Italia sorsa fölött és a Marcus Brutus emlékét hívta föl a sza-

¹⁾ Dio Cass. XLVI. 49.

²⁾ Dio Cass. LII. 31. — τὸ γὰρ ὅτι τις ἐλοιδορήσῃ σε κ. τ. λ. — Hsl. ö. Frandsen, C. Cilnius Maecenas, eine histor. Untersuchung 1843. — Lion, Tironiana et Maecenatiana 1846. Teuffel Jahrb. d. Geg. 1843. — Friedländer Sittengesch. III., 334. Beulé: Auguste, sa famille et ses amis, 1869.

badság letiprásának megboszulására. Midőn a senatus kiegészítése alkalmával a hirneves jogtudós, Antistius Labeo oly egyénre, Lepidusra adta a maga szavazatát, a kit Augustus ekkor már nem szívelhetett s ezért neki — Labeónak — némi gyöngéd szemrehányást tesz vala: Labeo bátran, büntetlenül felelhetette Augustusnak, hogy »mindenki úgy szavazhat, a mint kívánja ezt a saját maga meggyőződése.« Ugyancsak Labeo, midőn azt indítványozták a senatusban, hogy a senatorok fölváltva álljanak őrt éjjelenként Augustusnál, ugyancsak Labeo ekkor oda nyilatkozott, hogy ő bizony nem fog Augustus előszobájában aludni, mert ő nagyon szokott — hortyogni. Senkinek sem lett bántódása ily önérzetteljesen szabad nyilatkozatok miatt Augustustól, mondja Suetonius. ¹⁾

Hasonló nyugalommal tűrte Augustus e három évtizedben a gúnyverseket, Bibaculus, Catullus költői támadásait; Aemilius Aelianus bösz szidalmaira nem volt egyéb válasza, mint hogy majd meg fogja mutatni ő, Augustus is, hogy neki is van nyelve, majd elfogja mondani ő is a maga véleményét Aelianusról! Adott is ki egy alkalommal egy edictumot, a melyben ő, a római birodalom ura, egész szerényen mentegeti magát bizonyos rosszindulatú koholmányok és rágalmak ellenében. Midőn pedig a senatus rendszabályokat akar életbeléptetni a fékvesztett szabadosságnak s különösen az irodalmi támadásoknak, ha nem is csirájában elfojtására, hát legalább szigorú megtorlására, maga Augustus az, a ki ellentmond, és megghiúsítja e rendszabályok meghozatalát a maga tribuni vetőjával. ²⁾

Maga Augustus, uralkodásának ez éveiben nem tett — úgy látszik — a gondolatszabadság elnyomására egyebet, mint hogy betiltotta az »Acta senatus,« vagyis a senatus tanácskozásai jegyzőkönyveinek közrebocsátását. Ez által tehát elnyomta

¹⁾ Az utóbbi adatokra nézve l. Fac. Annal. IV., 34.; Plut. Brut. c. 44.; Quintil. II., 15., 16.; Euseb. ad Olymp. 193., 3.; Suet. de clar. rhet. 6.; Sueton. Octav. 54. és Dio Cass. LIV. 15., LIV. 43. — Hsl. ö. Schmidt 40. kvv. és »Demokratie« című művem II. kötetének most még sajtó alatt levő részével.

²⁾ Sueton. i. h. — Dio Cass. LIII., 23.; Tacit. Annal. IV., 34. — Hsl. ö. Gaston Boissier: L'opposition sous les Césars és Schmidt i. h.

a közönség tágabb körére és az utókorra nézve nem egy tekintetben ez állam-testületnek nyilvános tanácskozási jellegét is. ¹⁾

Tüzetesebben nem bírjuk ma már megmondani, hogy melyik évben, de mindenesetre még a Kr. u. 8-ik év előtt lépett föl nem maga Augustus, hanem a senatus — egy erőtelj történelmi munka, a Titus Labienus történelmi műve ellen. A senatus nem akarta elnézni azt, a mit e műben Labienus »Augustus ellen vétett;« ezért a senatus elrendelte, hogy Labienus művének összes példányai elkoboztassanak és nyilvánosan elégettesenek. Igen, Labienussal érezte, mint történetíróval, első ízben hatalmát az álca alatt uralgó absolut monarchia Rómában. »In hunc — mondja M. Seneca ²⁾ — primum excogitata est nova poena. Effectum est enim per inimicos, ut omnes eius libri incenderentur.« Labienus személyét nem fogta sem a senatus, sem Augustus perbe. De azért a senatus e rendelete kioltotta az ő életét is; elvitette magát őseinek sirboltjába és ott maga magát falaztatta be elevenen. Ez tehát legalább közvetlenül nem Augustus tette volt. De maga Augustus is föllépett csakhamar a gondolatszabadság ellen. A Kr. u. 8-ik évben fejezte ki első ízben Augustus azon óhaját, hogy jövőre minden névtelenül megjelenő röpirat és gúnyköltemény ellen, bünyfnyítő kereset indíttassék, ha az illető röpirat vagy gúnyköltemény névtelen szerzője illető iratában bárkit is megsért.

Ez nagyon tisztességesen hangzik első tekintetre, mert csakis az állampolgárok magán-becsületének megóvására látszik irányozva lenni. Ámde nem ez volt az értelme ennek az intézkedésnek a valóságban. Tényleg ugyanis a »lex maiestatis« szigorúan mesterkélt alkalmazását rendelte el ez által Augustus mindazon névtelen szerzők ellen, a kik élesebb bírálat alá merték vonni a közállapotokat és az államélet élén szereplő férfiakat, mint ahogy ezt a most már megvénhedt és nagyon is zsémbes Augustus túrni képes volt. A lex maiestatis még a köztársaság törvénye volt, és nem egyes embernek,

¹⁾ Sueton. Octav. c. 36.: Auctor fuit, ne acta senatus publicarentur.

²⁾ Controv. V. praef, p. 319.

de a felségében sértett római népnek oltalmára volt hivatva. Nem is alkalmaztatott az az alkotmány értelmében, soha szaknak, iratoknak, hanem csakis kizárólag tetteknek megtorlására. »Primus Augustus cognitionem de famosus libellis, specie legis eius, tractavit, commotus Cassii Severi libidine.« Mondja Tacitus. Ugyan miben tetőzött ez a »libido«? Cassius Severus a maga röpirataiban nagyon élesen bírálgatott oly államférfiakat, sőt oly nőket is, a kik Augustusnak kedvencei voltak. Ezért kellett a »lex maiestatisnak«-nak mozgásba hozatnia, sőt alkotmányos értelméből teljesen kivetkőztetnie. És csakugyan alkalmazták is e kivetkőztetett lex maiestatis-t azonnal Cassius Severus ellen, jóllehet nem névtelenül, de saját neve alatt bocsátotta közre legalább ő e röpiratokat. A senatus ült bíróságot Cassius Severus fölött: száműzte őt Kréta szigetére, műveit pedig elkoboztatta és elégettette. ¹⁾ Ugyanezen időtájban íteltetett pénzbírságra Junius Novatus is, a ki az ifjabb Agrippa álnevet használva, egy mérges kifakadásoktól leledző levelet tett közzé Augustus felől. ²⁾ Pár évvel később, körülbelül 12-ben Kr. u. tömegesen fogatta perbe Augustus az írókat; többeket száműzetett, az irataikat elkobozták ismét és ünnepélyesen megégettették. Tisztán, világosan, minden kételyt kizárólag értesít bennünket e felől Dio Cassius. ³⁾

Egészen más színben tűnik föl Augustus, szemben a bölcsészekkel és egyáltalán a nem politikai, nem személyeskedő irodalommal.

Hogy a költőket meg igyekezett nyerni az ő dicsőítésének, ez tagadhatatlan. Ha túloz is Beulé, ⁴⁾ midőn egy csaknem rendszeresített császári »sajtó irodá«-ról beszél, a melynek

¹⁾ Tac. annal. I., 72., IV., 21.; Sueton. Calig. c. 16.

²⁾ Sueton. Octav. c. 51.

³⁾ Dio Cass. LVI., 27. Az Ovid száműzetése okainak kérdése nem áll, úgy látszik, semmiképen sem összefüggésben, a gondolatszabadságnak akár politikai, akár cultúrpolitikai mozzanataival; egyszerűleg erkölcsiségi szempontok voltak itt döntők, bármennyire tartjuk is Augustus erkölcsbirói szigorúságát őszintének e kapcsolatokban; ezért is melőztem Ovid esetének érintését. — Hsl. ö. i. h. 50. köv. és Beulé i. h.

⁴⁾ Auguste, sa famille et ses amis, 1869. Lásd »Demokratie.« c. m. II. kötet.

Augustus meghittje, Cilnius Maecenas, volt a feje; ha inkább a saját képzelődésének országából, mint a kútfők tárgyilagos, kritikai méltatásából meríti is a szellemes francia tudós a Tibullus, Propertius és Horatius meghódításának mikéntjére vonatkozó adatait: amnyiban mégis igaza van, hogy Maecenas úgy tűnik föl csakugyan a buvárkodó szem előtt, mint egy valószínű irodalmi ügynöke Augustusnak, a ki egymásután szerzi meg a császári politikának az akkori Róma dalnok-szellemeit.

Ámde Augustus, — ki maga is irt bölcsészeti munkát, — ¹⁾ nemcsak nem üldözte a tudományos értékű buvárlatok és gondolkodás munkásait, a bölcsészeket, sőt ellenkezőleg a legmelegebb pártfogásban részesítette őket. Így a híres grammatikust, Verrius Flaccust, így a jeles bölcsészeket: alexandriai Ariust és tarsosi Athenodorost. E két bölcsész palotájában szállásolta el, és rájuk bízta a császári család férfi tagjainak neveltetését. Augustus egész uralkodása alatt szabadon adhatták elő a bölcselők az ő tanaikat Rómában. És ha uralkodásának későbbi éveiben el is nyomta a történetírás és a politikai röp-, meg gúnyiratok szabadságát a *lex maiestatis* által: a bölcselőkkel szemben a legtávolabbról sem adott okot Tacitusnak e szavaira, hogy — »simul veritas pluribus modis infracta, primum incititia rei publicae ut alienae mox libidine assentandi aut rursus odio adversus dominantes.« A történetírókkal éreztetett hatalmaskodására találnak e szavak, de nem az ő bölcselőket pártfogoló politikájára. Az igaz, hogy nem valami diszes helyzet az a bölcselőkre, sem nem a lehető legüdvösebb a tudomány érdekeire nézve, ha a bölcselők egy álcázott autokrator kegyeinek árnyékában képesek csak megállani a tömeg közhangulata ellenében; ámde, ha már az ódon tömeguralom politikai szabadsága csak ritka esetben fért meg a fölvilágosodás úttörőinek teljesen független helyzetével: jobb volt, hogy a római világbirodalom ura kedvében igyekezett járni az Athenodorosoknak, a rabszolgából fölszabadult Verrius Flaccusoknak és Hyginusoknak, mintha Cato Censorinus pél-

¹⁾ Sueton. Octav. 85.: item Hortationes ad philosophiam; hsl. ö. Diels, Doxogr. Gr. 83. L. »Demokr.« II. köt. — Weichert, De imperat. Caes. Augusti scriptis eorumque reliquiis, 1835.

dáját utánozta volna Augustus is, és az ő álcázott, de lényegben túláradó legfőbb hatalmát arra használta volna föl, hogy a bölcselek senatusconsultum által, vagy a nélkül Rómából kikergettesenek.

És hogy Augustust nem csupán személyes barátság vagy politikai fogás köti vala a bölcselekhöz, a tudomány embereihez, hanem benső hódolat az emberiség szellemvilágának érdekei iránt: erről tanuskodhatik azon fényes közkönyvtárak emlékezete, a melyeket ugyancsak maga Augustus — mintegy vetélkedve az Asinius Pollio által emelt nagy könyvtárral — a palatini Apollo és az Octavia Porticusában emel és ad vala át a közhasználatnak. ²⁾

Valóban, nagyon is éles az ellentét, melyet a magasabb szellemi munka állami támogatásának, sőt csak eltérésének kérdésében is az új monarchia Rómában, másfelől meg a virágzás korának catóias köztársasága mutat.

Nagyon is elhamarkodnók azonban ítéletünket, ha ez ellentétből azt következtetnők, hogy Rómában már ezentúl a monarchia mindig csak pártfogolta volna a bölcseleket, és tiszteletben tartotta volna — legalább tudományos irányban — a gondolatszabadságot. ³⁾

Tiberius még nem üldözi a bölesészeket; sőt nagyban barátokzik a platonikus Thrasyllossal; egy iskolamestert senatorrá emel, és ő saját maga is foglalkozik irodalommal. Ir költeményeket Euphorion mintájára és ir emlékiratokat a saját élményeiről és kortársairól. Halálba üldöz ugyan ellenzékieskedő költöket, történetirókat: de a bölcselek közül nem jutott alatta egy sem, akár M. Aemilius Scaurus, akár Cremutius Cordus sorsára. ⁴⁾

Tiberius fogadott fia és unokaöcscse Germanicus rajon-

¹⁾ Tac. Histor. I., 1.

²⁾ Hsl. ö. Thorbecke, de Asinio Pollione, 1820. 35. l.

³⁾ A mit Dio Cassius (LII., 36.) »némely magokat bölcselekeknek nevező« egyének közveszélyes voltáról Maecenas ajkaira ad, az, úgy látszik, inkább Dio Cassius dízítvénye, és nem a Maecenas világnézetlet tükrözi vissza. Ezért nem fektettem súlyt reá fönebb.

⁴⁾ L. »Demokr.« II. k. és Schmidt i. h.

gott a tudományért; irodalmilag művelte a csillagászatot és költői átdolgozásban latinul bocsátotta közre Aratos tankölte-ményét. Ha trónra jut, bizonyára nagy mérvekben mozdítja elő a tudomány érdekeit. ¹⁾

Sem Caligula, sem Claudius nem üldözik a bölcsészeket. Amaz meghurczoltat, sőt kegyetlenül rendszabályozgat egyes költöket, történetírókat, jogtudósokat; emez ir maga is, és éppen nem oly együgyű dühöncz vagy homályos elmű fura, mint a minőnek Tacitus rajzolja.

Oly nagy mérvű üldözését a bölcsészeknek, mint a Cato korabeli, csak Nero hozza ismét divatba. Uralkodásának első négy évében együtt ebédelget még naponként velök, és élcelődik fölöttük az asztalnál elég ártatlanul. — Seneca kivégeztetése után azonban őrzületes dühöngéssel esik neki az összes bölcselőknek. Egymásután végeztette ki Paetus Thrasea, Musonius Rufus és Annaeus Cornutus stoikusokat, Isidorus és Demetrios kynikusokat, és midőn 66-ban Kr. u. görögországi útjára kelt, rendeletet bocsátott ki, hogy senki ezentúl ne mérésseljen Rómában bölcsellett foglalkozni.

Vespasian is száműzette az összes stoikusokat és kynikusokat Rómából és Italiából. — Tetőpontját azonban a bölcselők üldözése Domitian alatt érte el. 89-ben, ha nem 93-ban, Kr. u. eltiltotta Domitian a bölcsészet tanítását, sőt az egyszerű tudományos buvárkodást is, és egyúttal kiűzött Rómából halálbüntetés terhe alatt valamennyi bölcselőt. — Epiktetos, Dion Chrysostomos, Telesinos, Arulenus Rusticus és Herennius Senecio szenvedései teszik ez évek emlékezetét tanulságossá, és Sulpicia nem nagyított, midőn azt verselte Domitianról, hogy :

Et studia et sapiens hominum nomenque genusque
Omnia abire foras atque Urbe excedere iussit. ²⁾

¹⁾ Hsl. ö. Frey, de German. Arat. interpret. Valóban több figyelmet érdemelne a római birodalom modern történetírói részéről ez a szerencsétlen véget ért rendkívüli alak, ez oldalról is, mint a mennyiben ő a hagyományos ecsetfogatás közben részesül.

²⁾ Sulpic. Satyr. de Domitian. edicto quo philosophos urbe exegit. (Poetae latin. minor. p. 37).

Domitian után nem találunk többé ily rendszeres üldözésre a monarchiában; az Antoninok alatt, ha nem a törvényes biztosítékok alapján, de legalább a bölcselő császárok tényleges magatartásánál fogva a gondolatszabadság, — nem értem hozzá a vallásszabadságot is egyúttal — mondom, a gondolatszabadság az Antoninok alatt oly magas fokot ér el, minőt az soha rendszerint nem élvezhetett a legmagasabb műveltségű ódon köztársaságokban.

De ennek részletei már nem tartoznak jelen értekezésünk keretébe. Állapodjunk meg és vonjunk le némi tanulságot eddigi szemlénkből.

Az ódon tömeguralomban nem bir gyökeret verni a teljes gondolatszabadság, legalább nem állandólag és nem egész terjedelmében.

Különösen a szellemi élet legmagasabb fokú munkakörének úttörői, a bölcsészek és ezek között megint főleg a természetbuvárok költik föl maguk ellen a souveraine néptömeg tájékozatlan furiáit. Vérig üldözik őket a vallás nevében, a melyben már nem hisznek, és az ősök erkölceinek megboszulására, a melyeket nem követnek, mert soha nem is ismertek.

A pártpolitikai fanatizmus használja föl a tömeg e tájékozatlan dühögését Athenében: Rómában azonban a hazafiás, de különben szegényesen szűk látkörű, chauvinista, conservatív reactio a beömlő hellenizmus ellen. Csak addig mozognak szabadon egyes bölcsészek az ódon tömeguralomban, míg kevesen vannak, és a néptömeg műveltségi foka oly alantas, hogy föl sem bírja fogni azon ellentétet, a melybe a fölvilágosodás úttörői okvetetlenül kellett, hogy jöjjenek az államvallással. És még maguk e csekély számú bölcsészek is megvonják magukat egyes magasabb műveltségű hatalmasok barátságának árnyékában — nem törődve sem a tömeg fölvilágosításával, sem a politikai, meg erkölcsi reformmal. Mihelyt azonban kilépnek a nyilvánosság terére, vagy nyíltan terjesztik tanaikat, az egy csekély részében már művelődni vágyó, és éppen ezért az újítási eszmék iránt fogékony, de túlnyomó nagy részében még mindig teljesen műveletlen tömeg előtt: ez a tömeg az ötödik századon innen nem törvényhozókká, aismnetákká emeli őket, mikép hajdan Pittakossal és egyéb tisztán gyakorlati élet-

bölcsességű és természetbuvárlattal egyáltalán nem bibelődő jelesekkel tevő, hanem ellenséget lát bennök, és halált mond fejökre, mint az államvallás és az ősi erkölcsök földülőira, az ifjúság megrontóira.

Javulás a helyzetben, eltekintve a tudomány-pártoló idegen fejedelmek fegyveres erejének védve alatt sikerrel működő haladásbarát államférfiak intézkedéseitől, eltekintve, mondom, ettől, javulás a helyzetben csak akkor áll be, midőn a fensőbb fokú szellemi képzettséget állandó nagy iskolák ápolják és nemzedékről-nemzedékre szintén állandó tudománykedvelő, magasabb műveltségű társadalmi rétegeket bírnak létrehozni.

Az Antoninok Athenéjében nemcsak azért volt teljesebb a gondolatszabadság, mert az Antoninok többnyire maguk is tudománykedvelő gondolkodók voltak, hanem azért is, mert ekkor már államilag minden demagóg támadásától megóvott, sőt államilag dotált nagy tanodákban képezhették ki magukat évről-évre jelentékeny számmal oly athenéi állampolgárok, a kik azután az idősebb nemzedékek hasonlóan magasabb műveltségű tagjaihoz csatlakozván a társas életben, biztos mentsvárát képezték a bölcselőknek, rhetoroknak későbbre is, szemben a tömeg bármily retrograd velleitásaival. Hisz ültek a római birodalom trónján az Antoninok óta vajmi gyakran oly uralkodók is, a kik nem pártolták a tudományt, mert maguk sem voltak műveltebbek egy közönséges gladiatornál! És ámbár Athene ekkor már rég a római világbirodalomnak meghódított tartományi városa volt csupán: mégis rendelkezett e város a római uralom alatt is annyi helyhatósági önkormányzattal, hogy egy brutális tömeg, retrograd érdekhősök fölbujtogatására nagyon is megnehezíthette volna az ily cultur-ellenes császárak uralkodása alatt, legalább időről-időre, a bölcsészek és rhetorok állását és így magának a tudományosságnak szakadatlanul hő ápolását Kekrops és Diopeithes ősvárosában. És ha mégis — eltekintve jelentéktelen pillanatnyi kísérletektől — mind ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk, úgy az εφεβος-ok, mint a bölcselők tanfolyamára nézve: úgy ennek csak az lehet a magyarázata, hogy ezen időben már Athenének épp a százas iskolázás következtében oly erős és oly nagyszámú tuda-

mányos közönsége volt magában az athenei állampolgárság kebelében, hogy megtört volna ezen a kevésbé műveltek minden merénylete a helyi önkormányzatban.

Ha lett volna ily nagyszámú tudományos közönsége az athenei állampolgárságnak Diopeithes fölléptekor: úgy bizonynyára képes lett volna megmenteni Perikles Anaxagorasnak és egyéb üldözött bölcsészeknek az ügyét szemben a Kleon és a Mellesias fia Thukydidés pártjainak coalitiójával az ἐκκλησία-ban.

Ugyanez áll Rómára nézve is. Csak azt tehetjük hozzá, hogy itt a bölcsészek állásának kedvező föltételeit nagyban fokozta azok gyakori osztályrésze az uralkodó bizalmas politikai környezetében.

Sokat köszönhet Róma a görögök szellemvilágának. Köszönheti nemcsak majdnem összes magasabb szellemi műveltségét, irodalmának fensőbb színvonalra emelkedhetését; köszönheti azt is, hogy kormányozni bírta világbirodalmát, a mi görög nyelv és görög műveltség nélkül aligha birt volna neki valaha is ily mérvekben sikerülni.

De köszönhet még egyebet is. Azt, hogy hosszú és nehéz küzdelmek árán megtanította Cato Censorinus késő utódait, messze túl a már a köztársaságban oly dúsan virágozott napi politika szólásszabadságán, a gondolat szabadságának oly elemeire, a melyek lehetővé tették e világbirodalom széteskedése után is az ódon szellemvilág minden irányban megtermékenyítő erejének átszármasztatását a modern polgárisodásba.

Modern demokratia nem képzelhető teljes gondolatszabadság nélkül. Azon ódon tömeguralom, mely magát akkor demokratiának, status popularisnak nevezte, lerakta ugyan örök időkre a kereteket nem egy tekintetben a politikai szabadság számára: de ezen ódon tömeguralom nélkülözötte a fensőbb fokú nyilvános, tömeges iskoláztatást, és éppen ezért nem birt megférti rendszerint a gondolatszabadság teljével sem.

Más szavakkal, a bölcsészek ellen intézett merényletei az athenei és a római tömeguralomnak szintén csak arra oktattak bennünket, hogy nagyobb mérvű, és az állampolgárság tágabb köreiben gyökeret vert felsőbb fokú szellemi műveltség nélkül nem létezik valódi szabadság a maga teljességében!